

MICHAŁ TYMOWSKI

Warszawa

CZY W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ ISTNIEJE „SZKOŁA MAŁOWISTA”?

Abstrakt: Autor podejmuje dyskusję z poglądem kwestionującym istnienie w polskiej historiografii szkoły Mariana Małowista (1909–1988). Dorobek grupy uczonych skupionych wokół tego badacza omawia na tle różnych definicji szkoły historycznej, formułowanych w historiografii. Następnie dokonuje przeglądu badań mistrza i trzech kolejnych grup jego uczniów, poczynawszy od pierwszej publikacji M. Małowista w 1931 r. po czasy współczesne. Autor wskazuje na główne cechy warsztatu omawianej grupy, na założenia teoretyczne, stosowane metody badawcze i podejmowaną problematykę, opisuje ewolucję badań, przechodzenie od historii gospodarczej do historii kultury, szczególnie zjawisk masowych, mentalności i postaw grup społecznych.

Słowa kluczowe: szkoły naukowe, historiografia, szkoła Mariana Małowista, historia gospodarcza, historia kultury, obszary centralne i peryferyjne.

Abstract: The author starts discussions with a view questioning the existence in Polish historiography of a school of Marian Małowist (1909–1988). He discusses the achievements of a group of historians gathered around him, presenting them against the backdrop of different definitions of historical school formulated in historiography. Next, he reviews the research by the Master and three consecutive groups of his students, starting from the first publication of Marian Małowist in 1931 to the present times. The author points to the main features of the historical research methodology of the analysed group, their theoretical foundations, research methods and historical issues they studied; he describes an evolution of their research from economic history to history of culture, especially mass phenomena, mentality and attitudes of social groups.

Keywords: scientific schools, historiography, Marian Małowist's school, economic history, history of culture, central and peripheral regions.

W zbiorowym tomie *Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, wydany w 2014 r., Maria Bogucka zakwestionowała opinię o istnieniu tzw. szkoły Mariana Małowista. Posłużyła się wprawdzie określeniem

„małowistowcy”, jednakże jedynie w sensie grupy kilku najstarszych uczniów profesora. Stwierdziła przy tym, że „nawet ci najbardziej ulegli w pewnym momencie oddalili się od Małowista, porzucając schematyczny marksizm swego mentora i narzuconą im przez niego problematykę. Zientara, Mączak, Samsonowicz poszli każdy swoją własną drogą. [...] Okazało się wówczas, że wbrew przechwałkom Małowist nie stworzył żadnej jednolitej szkoły historycznej”¹. Stwierdzenie tak zdecydowane i odmienne od dotychczasowej, często wyrażanej opinii o istnieniu tej szkoły, wymaga zastanowienia, przemyślenia i przedyskutowania przytoczonych przez Bogucką argumentów. Tym bardziej, że zbierając materiał do artykułu stwierdziłem, iż w naszej literaturze historycznej nie jest to negacja jedyna. Są i inne, choć zostały sformułowane pośrednio i stanowią mniejszość wobec wypowiedzi uznających istnienie wspomnianej szkoły. Andrzej Feliks Grabski w *Zarysie historii historiografii polskiej*, wydanym w 2000 r., w ogóle nie zauważył badań Małowista. Wspomniał jego nazwisko jeden raz w rozdziale o historiografii międzywojennej, jako jednego z młodych uczniów Marceliego Handelsmana, zajmującego się średniowieczem. Dla okresu po II wojnie światowej autor przytoczył nazwiska ponad 160 polskich historyków, jednak w tej liczbie miejsca dla Małowista i jego badań nie znalazł². W rezultacie w jego *Zarysie* nie może być mowy o „szkole” pominiętego uczonego.

Termin „szkoła badawcza” używany jest w naukoznawstwie powszechnie i nie dotyczy wyłącznie historiografii. Znana jest „szkoła lwowska” w matematyce, „szkoła durkheimowska” w socjologii itp. W historiografii polskiej termin ten wprowadził Henryk Schmitt w 1859 r.³ Najczęściej rozważany i cytowany jest spór historyków „szkoły krakowskiej” z historykami „szkoły warszawskiej” o przyczyny katastrofy Rzeczypospolitej szlacheckiej⁴.

Według Ryszarda Przelaskowskiego szkołami były „kierunki badań, kierunki myśli”. Autor dodaje, że w szkole naukowej często brak było

¹ M. Bogucka, *Wpływ zwycięstwa kultury masowej i postmodernizmu na uprawianie badań historycznych*, w: *Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz, Kraków 2014, s. 187–205, oraz wypowiedź Marii Boguckiej w dyskusji, *ibidem*, s. 348–350, cyt. s. 349.

² A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 181 (Małowist jako uczeń Handelsmana), s. 198–230 (część o historiografii polskiej po II wojnie światowej).

³ A.F. Grabski, *Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania*, Warszawa 1972, s. 11–14.

⁴ Ogólnie o szkołach w historiografii polskiej zob. W. Smoleński, *Szkoły historyczne w Polsce (Główne kierunki poglądów na przeszłość)*, oprac. M.H. Serejski, Wrocław 1952; A.F. Grabski, *Orientacje*, s. 272–300 (szkoła warszawska), s. 301–340 (szkoła krakowska); *idem*, *Zarys historii*, s. 127–134 (szkoła krakowska), s. 136–140 (szkoła warszawska).

całkowitej zwartości, wśród jej członków istniały różnice poglądów⁵. Pogląd o wielokierunkowości i wielowątkowości badań w ramach jednej szkoły formułują również inni autorzy, dla których podstawą szkoły są metody albo kierunki badań, ale niemające charakteru monolitycznego. Handelsman, pisząc o skupionej wokół niego grupie badaczy wczesnego średniowiecza stwierdził, że „jedność metody badaczy warszawskich, którzy należą do różnych kierunków i często na te same sprawy mają różne poglądy (Manteuffel–Serejski), pozwala wnosić, że Warszawa stała się samodzielnym miejscem badań [– –] [i] tworzy zwartą, od innych wyróżniającą się i oryginalną szkołę badawczą”. Grabski zamieszcza podobne uwagi dotyczące szkoły krakowskiej i jej „oparcia o różne koncepcje teoretyczne i historiozoficzne”. Henryk Samsonowicz podobnie ocenia szkołę Małowista⁶.

W *Słowniku historii Polski*, w haśle „historyczne szkoły”, czytamy, że szkoły historyczne to „grupy historyków, których cechują zbliżone bądź jednolite poglądy na przeszłość oraz podobny kierunek i metodyka badań, lub też grupy historyków skupione w jednym ośrodku naukowym czy wokół jednego uczonego”. Wątpliwości budzi w tej dziedzinie owo „lub”, sądzę, że powinno być raczej „w tym”. Tamże, po definicji, znajdujemy wiele przykładów tych szkół, ale jedynie istniejących dawniej, do okresu międzywojennego. Według autora hasła w tym ostatnim okresie istniały bardzo liczne szkoły związane z wybitnymi badaczami – wymienia ich ponad dziesięć. Natomiast „po 1945 r. – czytamy – nie używa się określenia «szkoła» na oznaczenie poszczególnych grup i zespołów badaczy”. Cytuję to zdanie wedle szóstego wydania słownika z 1973 r.⁷ Być może ostrożność i niedostrzeżenie szkół powojennych wynikały z oficjalnego obowiązywania w historiografii polskiej marksizmu ujednocniającego podstawy metodologiczne badań i w tym sensie likwidującego różnorodność szkół. Jednakże od przełomu październikowego narastało w historiografii polskiej zjawisko otwartego lub tzw. miękkiego marksizmu⁸. Z drugiej strony wielu badaczy nie stosowało już tej

⁵ *Historiografia polska w dobie pozytywizmu 1865–1900. Kompendium dokumentacyjne*, red. R. Przelaskowski, Warszawa 1968, s. 30.

⁶ M. Handelsman, *Badania szkoły warszawskiej nad wczesnym średniowieczem*, w: idem, *Średniowiecze polskie i powszechne. Wybór pism*, oprac. A. Gieysztor, Warszawa 1966, s. 343–348, cyt. s. 348 (pierwodruk w jęz. niem. 1938); A.F. Grabski, *Orientacje*, s. 302; H. Samsonowicz, *Seminarium Mariana Małowista*, PH 96, 2005, 2, s. 200–201.

⁷ *Słownik historii Polski*, red. T. Łepkowski, Warszawa 1973, s. 132–134.

⁸ W. Kriegseisen, *Główne nurty badań nad dziejami nowożytnymi w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1930–1990*, w: *Historia na Uniwersytecie Warszawskim. Materiały konferencji naukowej z okazji jubileuszu 80-lecia Instytutu Historycznego*

metodologii w ogóle. W każdym razie hasło słownika w wydaniu z 1973 r. wydaje się echem przeszłości, rychło zdezaktualizowanym, gdy w latach osiemdziesiątych pojawiają się opinie o istnieniu takich szkół, w tym interesującej nas szkoły Małowista.

To właśnie w latach osiemdziesiątych na łamach czterech kolejnych tomów pisma „Historyka” — od tomu 13 (1983) do 16 (1986) — toczyła się dyskusja powracająca do zagadnienia „szkół historycznych” lub, jak też pisano, „szkół historiograficznych”, zmierzająca do zdefiniowania tego terminu. Powiodło się to tylko częściowo. W dyskusji udział wzięli Krystyna Śreniowska, Jerzy Serczyk, Marcin Kula, Henryk Olszewski, Mirosław Frančić, Yves-Marie Hilaire, René Rémond i Jacek Kochanowicz⁹. Dyskutanci zwracali uwagę na wieloznaczność terminu „szkoła historyczna” i proponowali własne definicje oraz zestawy cech, które charakteryzują owe szkoły. Sporna pozostała odpowiedź na pytanie, czy dla określenia grupy badaczy jako szkoły niezbędne jest występowanie wszystkich wymienianych cech, czy tylko większości z nich¹⁰.

Na przykładzie dawniejszej literatury i używania terminu szkoła, wskazywano na rozbieżności między jego stosowaniem „potocznym”, a nawet przypadkami „zwyczaju językowego nie poprzedzonego należyłą refleksją”, a przemyślanymi próbami sprecyzowania definicji „szkoły historycznej”¹¹. W dyskusji definiowano niekiedy szkoły jako „całość badań w danym kraju, w danej epoce”¹² lub „całość badań w danym kraju”¹³. Tak szeroki zakres definicji ogranicza, moim zdaniem, użyteczność terminu jako narzędzia analizy materiału historiograficznego. Wątpliwości moje budzi też, szczególnie w odniesieniu do społeczeństw demokratycznych, możliwość uważania za jedną z form szkoły historycznej państwowej „historiografii oficjalnej”¹⁴. Pomiędzy poglądami na przeszłość a poglądami na polityczną funkcję historii różnica jest przecież istotna.

Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 21 października 2010, red. M. Koczarska, J. Adamczyk, Warszawa 2012, s. 37–52, „miękki marksizm” s. 50.

⁹ K. Śreniowska, *Co to jest szkoła historyczna?*, „Historyka” 13, 1983, s. 127–131; J. Serczyk, *Wokół pojęcia szkoły historycznej*, ibidem, s. 133–137; M. Kula, „Szkoła” — ideał — rzeczywistość, ibidem, s. 139–140; H. Olszewski, *Rozważania o szkołach historiograficznych*, „Historyka” 14, 1984, s. 129–140; M. Frančić, „Szkoła historyczna” — zjawisko realne czy zwyczaj językowy?, „Historyka” 15, 1985, s. 121–133; Y.M. Hilaire, *Co to jest szkoła historyczna?*, „Historyka” 16, 1986, s. 99–104; R. Rémond, *Czym jest francuska szkoła historyczna?*, ibidem, s. 105–111; J. Kochanowicz, „Annales” i historia gospodarcza, ibidem, s. 113–120.

¹⁰ Szczególnie H. Olszewski, op. cit., s. 137.

¹¹ J. Serczyk, op. cit., s. 134; M. Frančić, op. cit., s. 124.

¹² Y.M. Hilaire, op. cit., s. 99, 104.

¹³ R. Rémond, op. cit., s. 105 (ale jako tylko jedną z możliwych definicji).

¹⁴ M. Frančić, op. cit., s. 129–130.

Jak bardzo rozbieżne mogą być definicje i w rezultacie wnioski wynikające z ich stosowania, ukazuje problem szkoły Annales. Dla jednych badaczy jest to najlepszy przykład istnienia i działania szkoły historycznej¹⁵, dla innych jest to „szkoła jedynie w sensie najszerszym”¹⁶, a dla jeszcze innych nie jest to w ogóle szkoła historyczna¹⁷.

W świetle wcześniejszych naszych uwag dotyczących hasła „szkoły historyczne” w *Słowniku historii Polski*, ciekawa i ważna jest opinia Olszewskiego w sprawie marksizmu i przyszłości polskich szkół historycznych. Autor stawia pytanie: „Jak kształtują się perspektywy rozwoju szkół historiograficznych w Polsce?”. I stwierdza, że „warunki obiektywne wydają się korzystne. [– –] Wołanie o mistrzów daje się słyszeć przy różnych okazjach. Nie ma też przeszkód natury metodologicznej. Marksizm – jak wiadomo – w żadnej mierze nie kwestionuje rozwijania nowych koncepcji teoretycznych i organizacyjnych. Marksistowska zasada ruchu, zmiany i walki nie zawiesza, a w żadnym wypadku nie powinna zawieszać działania [– –] przed progami warsztatów twórczych”. Optymizm autora był jednak miarkowany obawami, do których zaliczył „niektóre skutki dominacji marksizmu w naukach historycznych, a ściślej – skutki formalistycznego traktowania wysnutych z marksizmu formuł”¹⁸.

Nastawały więc w latach osiemdziesiątych warunki dyskusji o współczesnych, polskich szkołach historycznych korzystniejsze niż w dziesięcioleciach poprzednich. Ale w dyskusji na łamach „Historyki” większość tekstów poświęcona była analizie zjawiska szkół historycznych należących do przeszłości, we Francji począwszy od XVII, w Polsce od XVIII w. Przeważały przykłady z wieku XIX i okresu międzywojennego, z wyjątkiem francuskiej szkoły Annales. Jedynie przytoczone rozważanie Olszewskiego i wzmianka Serczyka o szkole Małowista (o czym piszę dalej) sygnalizują możliwość przyszłego zajęcia się problematyką szkół historycznych w Polsce po II wojnie światowej. Być może poza wyraźnym osłabieniem presji ideologicznej rolę decydującą odgrywał czas. W połowie lat osiemdziesiątych, po czterdziestu latach kształtowania się polskiej historiografii w warunkach PRL-u, możliwy stał się już pewien dystans czasowy, aby historiografię tę oceniać i analizować z różnych

¹⁵ „Znakomitym przykładem szkoły, która w sposób «chemicznie czysty» spełnia wszystkie wymogi znanych definicji, może być szkoła Annales”, H. Olszewski, op. cit., s. 130.

¹⁶ J. Kochanowicz, op. cit., s. 116–117.

¹⁷ Dyskusję na ten temat z powoływaniem się na wypowiedzi Marca Blocha, Luciee na Lefebvre’a, Jacques’a Le Goffa oraz T. Stoianovitcha relacjonują M. Frančić, op. cit., s. 125–126 oraz J. Kochanowicz, op. cit., s. 116.

¹⁸ H. Olszewski, op. cit., s. 139.

punktów widzenia. Również z punktu widzenia istnienia lub braku w tym okresie szkół historycznych. Artykuły składające się na wspomnianą dyskusję i propozycje przyszłych badań z najnowszej historii historiografii wydają się sygnalizować, może nawet wyprzedzać, niedaleki już przełom końca lat osiemdziesiątych. Zbiegło się to z pierwszymi wzmiankami o szkole Małowista.

Przy rozpatrywaniu, czym jest szkoła naukowa w badaniach historycznych, warto wziąć pod uwagę definicję dotyczącą pokrewnej nauki społecznej. Zdaniem Jerzego Szackiego, szkoły naukowe w socjologii były zjawiskiem rzadkim, „jeśli rozumieć przez to słowo nie luźne, czasem wręcz przypadkowe podobieństwa poglądów, lecz grupy uczonych świadomie realizujących określony program badawczy, solidarnych w sprawach zasadniczych i posiadających lepsze lub gorsze oparcie instytucjonalne”¹⁹. Szacki dodaje, że socjologia zna zaledwie dwie szkoły tego rodzaju — szkołę Durkheima i szkołę Parka (chicagowską)²⁰. Oba przykłady zawierają element pominięty w definicji — postać mistrza.

Istnienie szkół w różnych naukach, w teorii historii nauki było rzadko negowane. Jeśli chodzi o definicję szkoły, wyraźne jest dążenie do wskazania na różnorodne czynniki przyczyniające się do powstania szkół i rozszerzanie zestawu cech szkół, przyczyn i okoliczności ich działania. Nawet w nowszych pracach francuskich, krytycznych wobec tradycyjnych metod badawczych, termin „szkoła historyczna” uznawany jest za co najmniej przydatny dla analiz historiograficznych²¹.

Na podstawie cytowanych wyżej prac, za szkołę historyczną uważać będą grupę uczonych mającą następujące cechy:

- po pierwsze, skupienie badaczy wokół wspólnej problematyki, kierunku i metod badań, oraz wspólnota poglądów;
- po drugie, związek mistrza tworzącego szkołę z jego uczniami i zwolennikami;
- po trzecie, skupienie grup wokół ośrodka badawczego — jak np. szkoła warszawska i krakowska;
- po czwarte, formowanie się grup wokół instytucji naukowych oraz czasopism — jak np. szkoła *Annales*.

Olszewski i cytowany przez niego Kazimierz Opałek podkreślają jeszcze znaczenie więzi emocjonalnej łączącej członków szkoły²². Odnośnie

¹⁹ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, cz. 1–2, Warszawa 1981, s. 442.

²⁰ Ibidem, s. 442–445, 644–656. Szacki omawia ponadto szkołę frankfurcką, s. 567–573.

²¹ G. Bourdieu, H. Martin, *Les écoles historiques*, Paris 1997, s. 16, 391. Także R. Rémond, op. cit., s. 105; H. Olszewski, op. cit., s. 137; M. Frančić, op. cit., s. 130–132.

²² H. Olszewski, op. cit., s. 130–131.

do szkoły Małowista na tę cechę zwraca uwagę Henryk Samsonowicz, pisząc o poczuciu wspólnoty grupy badaczy, wykraczającym poza kryteria naukowe, programy i metody badań. Uważa on, że elementem łączącym grupę mogą być „więzy przyjaźni we wzajemnych stosunkach”²³. Niektórzy uczestnicy dyskusji w „Historyce” za ważną cechę szkół uważają ponadto dążenie do stworzenia syntezy²⁴.

Za przytoczoną tu dyskusją przyjmuję, że poszczególne szkoły nie muszą wyczerpywać wszystkich tych cech, właśnie takie ich wyczerpanie jest zjawiskiem rzadkim. Cechą niezbędną jest jednak wspólnota poglądów, problematyki, kierunków i metod badawczych.

*

Marian Małowist wykształcił na swoich seminariach magisterskich i doktorskich liczną grupę uczniów, którzy poświęcili się pracy naukowej. Proseminarium z historii gospodarczej prowadził już w roku akademickim 1946/1947, seminarium od 1947 r. do swej śmierci w 1988 r. W ciągu z górą czterdziestu lat kształcił kolejne pokolenia przyszłych historyków, podejmował wraz z nimi problemy dotyczące różnych regionów Europy i świata. Najpełniejszą listę uczestników tych seminariów podał Samsonowicz²⁵. Uwzględnił przy tym wszystkie „pokolenia” uczniów profesora, co jest istotne, gdyż w niektórych wypowiedziach i publikacjach (w tym w opinii Boguckiej, cytowanej na początku tego artykułu) autorzy ograniczają swe uwagi do pokolenia najstarszego, a następne, które już kilka lat temu przekroczyło profesorski wiek emerytalny siedemdziesięciu lat, lub kolejne – w wieku około 60 lat – pomijają jako „młodzież”.

Ponieważ niektórzy seminarzyści odchodzili od Małowista po uzyskaniu magisterium, w poniższym moim zestawieniu podaję tych uczniów, którzy pod jego kierunkiem obronili co najmniej doktoraty. Dzielę tych uczniów tylko na trzy grupy pokoleniowe, co jest pewnym uproszczeniem, gdyż w ramach jednej grupy różnice wieku wynosiły czasem kilka lat. W czasie studiów była to różnica ważna, z perspektywy pięćdziesięciu czy czterdziestu lat ulega ona zatarciu, tym bardziej że każdą z trzech grup łączyło podejmowanie badań podobnych pod względem zasięgu geograficznego i problematyki. Uczestników podaję w porządku alfabetycznym.

W latach pięćdziesiątych na seminarium kształcili się: Maria Bogucka, Bronisław Geremek, Antoni Mączak, Danuta Molenda, Henryk Samsonowicz, Andrzej Wyrobisz i Benedykt Zientara. Tematyką tego

²³ H. Samsonowicz, *Seminarium*, s. 202.

²⁴ H. Olszewski, op. cit., s. 136–137; J. Kochanowicz, op. cit., s. 116.

²⁵ H. Samsonowicz, *Seminarium*, s. 200–201.

seminarium zajmowała się — ale kilka lat później — Anna Dunin-Wąsowicz (Żaboklicka). Zespół razem z profesorem badał zjawisko zróżnicowania tempa i typu rozwoju gospodarczego dwóch stref: Europy Zachodniej i Wschodniej w długim okresie od około XIV do XVII w., a także współzależności tych stref i wzajemnego ich wpływu. W wyniku tych badań, prowadzonych nadal w ramach seminarium doktorskiego, powstała seria publikacji dotycząca dziejów rzemiosła, rozpoczęta książką Małowista *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w zachodniej Europie w XIV i XV w.*²⁶ Część uczestników seminarium kontynuowała ten kierunek badań, pisząc prace habilitacyjne dotyczące podobnej problematyki, rozszerzonej na zagadnienia folwarcznej produkcji zbożowej, handlu zewnętrznego między obiema strefami oraz dziejów miast. Podobnie Małowist publikował rozprawy dotyczące roli handlu zbożem, folwarku i związanych z tym przemian struktur społecznych.

I tak Bogucka publikowała wtedy prace dotyczące Gdańska jako ośrodka produkcji rzemieślniczej²⁷. Geremek badał najemną siłę roboczą Paryża²⁸. Mączak — najpierw dzieje wielkopolskiego sukiennictwa, następnie produkcji zbożowej na Żuławach²⁹. Molenda — dzieje polskiego górnictwa, wykorzystywania i handlu metalami³⁰. Samsonowicz analizował rzemiosła wiejskie, następnie historię gospodarczą i społeczną miast, rozszerzając już wtedy swoje zainteresowania na dzieje kultury miejskiej³¹. Wyrobisz zajął się początkowo małopolskim budownictwem murowanym, następnie szklarstwem³². Zientara prowadził początkowo

²⁶ M. Małowist, *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w zachodniej Europie w XIV i XV wieku*, Warszawa 1954.

²⁷ M. Bogucka, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku*, Wrocław 1956; eadem, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV-XVII w.*, Warszawa 1962.

²⁸ B. Geremek, *Najemna siła robocza w rzemiośle Paryża XIII-XV w. Studium o średniowiecznym rynku siły roboczej*, Warszawa 1962.

²⁹ A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie — XIV-XVII wiek*, Warszawa 1955; idem, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII w.*, Warszawa 1962.

³⁰ D. Molenda, *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI w.*, Wrocław 1963; eadem, *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI-XVIII w. Z dziejów postępu technicznego w eksploatacji kruszców*, Wrocław 1972; eadem, E. Balcerzak, *Metale żelazne na ziemiach polskich od XIV do XVIII w. (zastosowanie i wyroby)*, Wrocław 1987; kontynuowała te badania w następnych latach: eadem, *Polski ołów na rynkach Europy Środkowej w XIII-XVII wieku*, Warszawa 2001.

³¹ H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVII w.*, Warszawa 1954; idem, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich*, Warszawa 1968; idem, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV w.*, Warszawa 1969; idem, *Życie miasta średniowiecznego*, Warszawa 1970.

³² A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV w.*, Wrocław 1963; idem, *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.*, Wrocław 1968.

badania małopolskiego hutnictwa, następnie produkcji rolnej i zjawisk kryzysowych w XIV w.³³ Dunin-Wąsowicz (Żaboklicka) badała początkowo kapitał mieszczański czasów wczesnonowożytnych, następnie zajęła się dziejami wsi³⁴.

Problematyka wymienionych prac, założenia metodologiczne, w tym związek badań szczegółowych z ogólną teorią współzależności wspomnianych stref i zróżnicowanym tempem ich rozwoju, łączenie problematyki historii gospodarczej z problematyką historii społecznej, zajmowanie się wzajemnymi wpływami gospodarki miejskiej i wiejskiej powodują, że wymienioną grupę badaczy można uznać za spełniającą definicję szkoły naukowej.

Do pokolenia uczniów uczęszczających na seminarium magisterskie w latach sześćdziesiątych, a na doktorskie na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, które uznają za drugie, należeli: Jan Kieniewicz i Andrzej Dziubiński, starsi od reszty o 3–4 lata, oraz młodszy Rafał Karpiński, Bronisław Nowak, Barbara Stępniewska (później Holzer), Michał Tymowski, ponadto Malijka Adame Konaré Ba. Był wśród nich także jej mąż Alpha Oumar Konaré, który pełne trzy lata uczestniczył w seminarium doktorskim Małowista (w połowie lat siedemdziesiątych), ale pracę doktorską z zakresu archeologii pisał pod kierunkiem Jerzego Gąssowskiego, a ponadto korzystał z rad i pomocy Władysława Filipowiaka i odbywał u niego praktyki w czasie wykopalisk w Wolinie. Uczniowie ci zajmowali się ekspansją wczesnokolonialną, historią Afryki Zachodniej od około XII/XIII do około XVI w. (a w trakcie dalszych badań do XIX w.). Ze względu na zainteresowania zwane wtedy „trzecioświatowymi” lub pozaeuropejskimi, do grupy tej można zaliczyć również Jana Szemińskiego (po seminarium Małowista uczestniczącego w seminarium Tadeusza Łepkowskiego, zachowującego przy tym związek ze swoim pierwszym mistrzem), który badał kulturę i system społeczny Inków w epoce przedkolumbijskiej. Ponadto na afrykanistyczne seminarium magisterskie uczęszczał Marcin Kula, który jednak po ukończeniu studiów przeszedł na seminarium doktorskie Łepkowskiego.

Problematyka zamorskiej ekspansji portugalskiej w XV i XVI w. była główną domeną badań Kieniewicza, historii Afryki Północnej

³³ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego — XIV–XVII w.*, Warszawa 1954; idem, *Kryzys agrarny w Marchii Wkrzańskiej w XIV w. Z badań nad strukturą rolnictwa krajów nadbałtyckich*, Warszawa 1961.

³⁴ A. Dunin-Wąsowicz (Żaboklicka), *Kapitał mieszczański Nowego Sącza na przełomie XVI i XVII w. Wpływ na ekonomikę miasta i zaplecza*, Warszawa 1967; eadem, *Pomiary gruntu w Koronie w XVI–XVIII w. Próba ustalenia wielkości ról chłopskich na ziemiach polskich*, Warszawa 1994.

Dziubińskiego, a Afryki Zachodniej na przełomie europejskiego średnio-wiecza i czasów nowożytnych pozostałych uczestników tego seminarium. Zupełnie inny niż Europa obszar, którego dotyczyły te badania, oraz inny zestaw źródeł, odmienność badanych kultur różniły to seminarium od pierwszego. Ale oba łączyła wspólna myśl przewodnia dotycząca badań stref intensywnego rozwoju gospodarczego w konfrontacji ze strefami rozwoju powolnego lub napotykalnych na bariery wzrostu; wszystko to w długiej perspektywie porównawczej kilku stuleci.

Także w przypadku drugiego seminarium — badania Małowista i jego uczniów przyniosły cykl publikacji o podobnej problematyce i metodyce badań. Podaję tylko ważniejsze prace tej grupy. Sam Małowist opublikował wtedy dwie prace otwierające ów cykl³⁵. Dziubiński poza Afryką Północną zajmował się także handlem Rzeczypospolitej szlacheckiej ze strefą czarnomorską i Turcją oraz szlakami handlowymi łączącymi te terytoria (do tej problematyki powrócił po latach), następnie zaś zajął się historią Maroka³⁶. Kieniewicz badał ekspansję portugalską na Oceanie Indyjskim, co doprowadziło go następnie do zainteresowania się historią Indii i problematyką tempa i modelu rozwoju tamtejszych społeczeństw³⁷. Następni członkowie tego seminarium zajmowali się historią Sudanu Zachodniego, czyli obszaru Afryki Zachodniej leżącego na południe od Sahary. Rafał Karpiński badał targi oraz tak zwany handel niemy jako zjawisko tyleż gospodarcze co kulturowe, następnie zajął się dziejami miast-państw Hausa, leżących w Sudanie Centralnym³⁸. Tematyka prac Nowaka dotyczyła zagadnień handlu, zarówno wewnątrzafrykańskiego

³⁵ M. Małowist, *Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1964; idem, *Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, Warszawa 1969.

³⁶ A. Dziubiński, *Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu*, PH 56, 1965, 2, s. 232–259; idem, *Maroko w XVI w. 1510–1578*, Wrocław 1972; idem, *Między mieczem, głodem i dżumą. Maroko w latach 1727–1830*, Wrocław 1977.

³⁷ J. Kieniewicz, *Faktoria i forteca. Handel pieprzem na Oceanie Indyjskim i ekspansja portugalska w XVI w.*, Warszawa 1970; idem, *Kerala. Od równowagi do zacofania*, Warszawa 1975; idem, *Historia Indii*, Wrocław 1980.

³⁸ R. Karpiński, *Considérations sur les échanges de caractère local et extérieur de la Sénégambie dans la deuxième moitié du XV^e et au début du XVI^e siècle*, „Africana Bulletin” 8, 1968, s. 65–83; idem, *Handel niemy w Afryce Zachodniej, w: Społeczeństwo, gospodarka, kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, kom. red. S. Herbst i in., Warszawa 1974, s. 145–156; idem, „Państwo-miasto Kano do dżihadu Fulanich. Struktury polityczne, społeczne, gospodarcze”, mps rozprawy doktorskiej w bibliotece Instytutu Historycznego UW, jej zwięzłe streszczenie opublikowane jako idem, *The city-state of Kano up to the Jihad of the Fulani. Political, Social and Economic Structures*, „Fasciculi Historici” 10, 1978, s. 29–36.

prowadzonego przez kupców z grupy Diula, jak transatlantyckiego handlu niewolnikami³⁹. Stępniewską od początku jej pracy interesowała problematyka islamu w powiązaniu z historią społeczną⁴⁰. Tymowski prowadził badania dotyczące historii gospodarczej i społecznej, różnych dziedzin produkcji, funkcjonowania gospodarki miejskiej oraz procesów rozwoju i regresu od około VIII do początku XIX w.⁴¹ Adame Konaré Ba doktoryzowała się rozprawą dotyczącą Sonni (Szi) Alego Wielkiego, władcy Songhaju, panującego w drugiej połowie XV w. W swojej publikacji wykorzystała zarówno źródła pisane, jak i tradycje ustne Songhajów, toponomastykę oraz wyniki prac terenowych w Mali i Nigrze⁴². Alpha Oumar Konaré doktoryzował się u archeologa Gąssowskiego, ale w latach następnych obok promotora oraz Władysława Filipowiaka wymieniał Małowista jako jednego ze swoich mistrzów. Jego doktorat dotyczył rolnictwa ludów Mande⁴³. Szemiński zajmował się kulturą i historią społeczną Inków. Zaczął swe studia od badania wspólnot ayłu, następnie, już w Instytucie Historii PAN na seminarium Łepkowskiego badał powstańczy i rewolucyjny ruch Tupaka Amaru⁴⁴. Przypomnijmy tu również pracę Marcina Kuli, tematycznie związaną z nowożytnym atlantyckim światem-gospodarką, przy czym autor nie nawiązywał do seminarium promotora swej pracy magisterskiej, ale do latynoamerykańskiego seminarium Łepkowskiego⁴⁵.

³⁹ B. Nowak, *Kupcy Mandingo w Afryce Zachodniej w XIX w.*, Warszawa 1974; idem, *Organizacja i dochodowość transatlantyckich wypraw niewolniczych w XVIII w. (na przykładzie wypraw angielskich i francuskich)*, Warszawa 1985.

⁴⁰ B. Stępniewska, *Rozpowszechnianie się islamu w Sudanie Zachodnim od XII do XVI w.*, Wrocław 1972; eadem, *Muhammad Ali. Narodziny nowoczesnego państwa egipskiego*, Wrocław 1978.

⁴¹ M. Tymowski, *Les domaines des princes du Songhay. Comparaison avec la grande propriété foncière en Europe au début de l'époque féodale*, „Annales ESC” 25, 1970, 6, s. 1637–1658; idem, *Le développement et la régression chez les peuples de la boucle du Niger à l'époque précoloniale*, Warszawa 1974; idem, *Dzieje kopalni soli w Idżil (Mauretania)*, PH 69, 1978, 3, s. 421–444; idem, *Dzieje Timbaktu*, Wrocław 1979.

⁴² A. Konaré Ba, *Sonni Ali Ber*, Niamey 1977 (tu na okładce forma imienia: Adam, w następnych publikacjach używała formy Adame).

⁴³ A.O. Konaré, „L'agriculture de la Haute Vallée du Niger du XIII^e siècle au XVII^e siècle”, mps rozprawy doktorskiej z 1975 r. w bibliotece Instytutu Historycznego UW.

⁴⁴ J. Szemiński, *Tendencias de desarrollo del ayllu peruano siglos XIV–XX*, „Estudios Latinoamericanos” 1, 1973, s. 259–288; idem, *La insurrección de Tupac Amaru II: guerra de independencia o revolución?*, „Estudios Latinoamericanos” 2, 1974, s. 9–60; idem, *Los objetivos de los tupamaristas. Las concepciones de los revolucionarios peruanos de los años 1780–1783*, Wrocław 1983.

⁴⁵ M. Kula, *Początki czarnego niewolnictwa w Brazylii. Okres gospodarki cukrowej XVI–XVII w.*, Wrocław 1970.

W końcu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych na seminarium Małowista kształciło się kolejne pokolenie badaczy, które uznają za trzecie, chociaż i tym razem uczestników dzieliło kilka lat urodzenia, a w jednym wypadku – Mariana Dygi – nawet dziesięć. Łączyła tę grupę problematyka badań poświęconych gospodarce i społeczeństwu Europy Środkowej (czyli ziem Królestwa Polskiego, Rzeczypospolitej szlacheckiej, Prus Krzyżackich i Prus Książęcych), w konfrontacji ze strefami leżącymi na wschodnich kresach Europy, ze strefą czarnomorską oraz terenami Imperium Osmańskiego. Sam Małowist powrócił wtedy do problematyki swojej habilitacji poświęconej Kaffie – kolonii genueńskiej na Krymie⁴⁶. Opublikował pracę o Tamerlanie i wspólnie z żoną Izą Biezuńską-Małowist o niewolnictwie w dziejach społeczeństw ludzkich, od starożytności po wiek XIX⁴⁷.

Uczony swoje seminarium lat osiemdziesiątych prowadził już po przejściu na emeryturę. Pragnął zapewnić swym uczniom ciągłość opieki naukowej i prosił ich o uczestniczenie w drugim, równoległym seminarium magisterskim, najczęściej u swoich uczniów ze starszych roczników, w tym u Mączaka i Samsonowicza.

Do trzeciego pokolenia seminarzystów należeli najstarszy z nich Dygo (który obok seminarium Małowista uczęszczał na seminarium Zientary), oraz Jacek Adamczyk, Igor Kąkolewski, Dariusz Kołodziejczyk, Krzysztof Kowalewski, Krzysztof Olędzki i Marek Urbański. Seminarzyści – ze względu na studia na dwóch seminariach – zajmowali się bardziej zróżnicowaną problematyką. I tak Dygo badał późnośredniowieczne dzieje gospodarcze Królestwa Polskiego i państwa zakonu krzyżackiego, ze szczególnym uwzględnieniem historii pieniądza, w latach późniejszych zajął się natomiast strefowym podziałem Europy późnośredniowiecznej, nawiązując do badań Małowista i jego uczniów ze starszego pokolenia⁴⁸. Adamczyk badał funkcjonowanie płacideł w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej na tle porównawczym innych kultur

⁴⁶ M. Małowist, *Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*, Warszawa 1947.

⁴⁷ M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985; I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.

⁴⁸ M. Dygo, *Die Münzpolitik des Deutschen Ordens in Preussen in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Warszawa 1987; idem, *Strukturen und Konjunkturen in der Wirtschaft der ostmitteleuropäischen Länder im 14-15 Jahrhundert*, w: *Ostmitteleuropa im 14.-17. Jahrhundert – eine Region oder Region der Regionen?*, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 2003, s. 61-80; idem, *Wschód i Zachód. Gospodarka Europy w XIV-XV wieku*, w: R. Czaja, M. Dygo, S. Gawlas, G. Myśliwski, K. Ożóg, *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 117-194.

i gospodarek (w tym afrykańskich); uczestniczył też w seminarium afrykanistycznym Tymowskiego, a doktorat obronił znacznie później w IH PAN pod kierunkiem Ryszarda Kiersnowskiego⁴⁹. Kąkolewski badał dzieje Prus Zakonnych i Książęcych, kontynuował pracę pod kierunkiem Mączaka⁵⁰. Kołodziejczyk zajmował się historią Turcji, stosunkami dyplomatycznymi Turcji z Rzeczpospolitą, źródłoznawstwem tureckim epoki osmańskiej. On także kontynuował swe badania pod kierunkiem Mączaka⁵¹. Kowalewski późno obronił doktorat przygotowany pod kierunkiem Stanisława Byliny⁵². Natomiast Olędzki nie kontynuował badań i rozpoczął karierę dyplomatyczną. Urbański zajmował się kredytem w średniowiecznej Polsce, promotorem jego pracy doktorskiej był Marian Małowist⁵³.

*

Na swoich seminariach magisterskich i doktorskich Małowist wykształcił w ciągu czterdziestu z górą lat liczną grupę badaczy. Siedemnastu z nich (w tym dwoje w Mali) zostało profesorami. Już sam ten fakt (jakkolwiek niewystarczający, ale zwracający uwagę w pierwszej kolejności) powodował, że zaczęto mówić o „szkole Małowista”. Część piszących o tym przyjmowała jej istnienie za oczywistość. Inni twierdzenie to uzasadniali szerzej, znajdując potwierdzenie w poruszaniu przez mistrza i uczniów podobnej problematyki, stosowaniu podobnych metod badawczych.

O „szkole Małowista” wypowiedali się zarówno zawodowi historycy, w tym jego uczniowie, jak też ekonomiści, socjolodzy, a ponadto publicyści zajmujący się historią nauki. Nie zdołałem przytoczyć tutaj wszystkich wzmianek i rozważań na ten temat, posłużę się więc pewną liczbą przykładów. Pochodzą one z dwóch okresów: pierwszy był czasem

⁴⁹ J. Adamczyk, *Placidia w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja*, Warszawa 2004.

⁵⁰ I. Kąkolewski, *Die Testamente Herzog Albrechts von Preussen aus den sechziger Jahren des 16. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1999; idem, *Nadużycia władzy i korupcja w Prusach Książęcych w połowie XVI w. Narodziny państwa nowożytnego*, Warszawa 2000.

⁵¹ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994; idem, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and other Documents*, Leiden 2000.

⁵² K. Kowalewski, *Rycerze, włodycy, panosze. Ludzie systemu lennego w średniowiecznych Czechach*, Warszawa 2009.

⁵³ M. Urbański, *Niektóre problemy ruchu kredytowego w ziemi sandomierskiej w XV w.*, PH 70, 1979, 4, s. 627–652; idem, „Stosunki kredytowe w Polsce południowo-wschodniej (woj. ruskie) w XV oraz początkach XVI wieku”, mps rozprawy doktorskiej obronionej w 1982 r. w bibliotece Instytutu Historycznego UW.

podsumowania dokonywanego u schyłku życia Małowista i bezpośrednio po jego śmierci (w 1988 r.); drugi jest przejawem ponownego zainteresowania dziełem profesora, trwającym od początku XXI stulecia do chwili obecnej.

Już na początku lat osiemdziesiątych, a więc w czasie, gdy uformowały się dopiero dwa z trzech wymienionych przeze mnie pokoleń uczniów, Robert Jarocki użył terminu „szkoła Małowista”. Opublikował on cykl wywiadów poświęconych siedmiu wybitnym polskim uczonym, w większości humanistom, a wśród nich Małowistowi⁵⁴. Za główną cechę jego szkoły uznał ogólną tendencję „Mariana Małowista, by nie badać jednego problemu w izolacji od innych spraw i zjawisk [– –]. Ten kierunek — pisał — okazał się ważny [– –] jako metoda stosowana we wszystkich kolejnych badaniach Małowista”⁵⁵. Rok później (1983) o szkole Mariana Małowista jako „wspólnocie ideowej” napisał Serczyk⁵⁶.

W październiku 1986 r. z profesorem rozmawiali Bronisław Geremek, Ryszard Stemplowski, Henryk Szlajfer i Michał Tymowski. Wywiad najpierw ukazał się po polsku w formie skróconej w piśmie „Res Publica”, następnie w całości, w języku hiszpańskim, w „Estudios Latinoamericanos”. Potem jeszcze w języku angielskim w czasopiśmie „Polin”⁵⁷. Małowist, zapytany przez Stemplowskiego o uczniów i o komentarz do określenia „szkoła Małowista”, odpowiedział bardzo zwięźle, zapewne pozostawiając innym uzasadnienie istnienia szkoły. „Uczniów moich — mówił — łączyły na początku ich kariery naukowej zbliżone zainteresowania w zakresie historii gospodarczo-społecznej, zwłaszcza zagadnienia stosunków miasto-wieś. Potem każdy z nich rozwinął się zgodnie z własnymi zainteresowaniami”⁵⁸.

Samsonowicz poświęcił Małowistowi dwa ważne artykuły. Pierwszy z nich opublikowany został w 1990 r., niedługo po śmierci mistrza⁵⁹. Dotyczył głównych cech „pisarstwa historycznego” Małowista i jego wpływu na szkołę tego uczonego. Samsonowicz pisał o uczniach, że „są wśród nich badacze stosunków gospodarczych, społecznych i kulturalnych,

⁵⁴ *Historia jako sposób życia (o Marianie Małowiście)*, R. Jarocki, *Widzieć jasno bez zachwyty*, Warszawa 1982, s. 49–85.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 81.

⁵⁶ J. Serczyk, *op. cit.*, s. 135.

⁵⁷ *Marian Małowist o historii i historykach*, rozmówcy B. Geremek, R. Stemplowski, H. Szlajfer, M. Tymowski, „Res Publica” 1988, 7, s. 43–51; *Sobre la historia y los historiadores habla Marian Malowist*, „Estudios Latinoamericanos” 12, 1989, s. 11–39; *Marian Małowist on History and Historians*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 13, 2000, s. 331–343.

⁵⁸ *Marian Małowist o historii*, s. 50.

⁵⁹ H. Samsonowicz, *Mariana Małowista pisarstwo historyczne*, „Historyka” 20, 1990, s. 51–56.

znawcy przeszłości Polski, Europy, Azji i Afryki. Tematyka ich zainteresowań jest różna, ale wydaje się, że można dostrzec pewne cechy nabyte na seminarium, które przez czterdzieści lat stanowiło liczące się środowisko naukowe⁶⁰. Samsonowicz dodaje, że warsztat naukowy Małowista trzeba rekonstruować na podstawie jego publikacji, jak również słów zapamiętanych przez uczestników seminarium. „Jego wypowiedzi rzadko kiedy dotyczyły wprost założeń metodologicznych. Można je odtworzyć na podstawie analizy tekstów [–] trzeba też wykorzystać pamięć własną i kolegów – ponieważ credo naukowe Małowista formułowane było w znacznej mierze ustnie na spotkaniach seminaryjnych czy w prywatnych kontaktach⁶¹. Podobnie metodę Małowista ocenił Mączak we wstępie do zbioru artykułów mistrza wydanego w 1993 r. w języku polskim, pisał, że „Małowist nie lubił teorii⁶²”.

Samsonowicz na podstawie analiz tekstów i wypowiedzi seminaryjnych sformułował pięć reguł pisarstwa Małowista. Pierwsza dotyczy prawdziwości i obiektywności poznania historycznego. Druga krytycznego stosunku do źródła. Trzecia formułowania szerokich wniosków uogólniających i integralnego sposobu wyjaśniania zjawisk i procesów. Z integralności tej wynikało przeciwstawianie się zaścianowości, zamykaniu wyłącznie w problemach własnej ziemi. Dzieje Polski Małowist „widział w szerokim kontekście terytorialnym [–] Europy Środkowej [–] ta ostatnia widziana była przez Małowista w jeszcze szerszym kontekście”. Starał się on o ukazywanie współzależności różnych, pozornie odległych dziedzin życia. „Tematy, których się podejmował, dotyczyły historii gospodarczej, społecznej, dziejów politycznych a także szeroko rozumianej kultury”. Po czwarte – uważał gospodarkę za dziedzinę decydującą o rozwoju innych dziedzin życia. Przyjął przy tym metodę badania handlu jako głównego wskaźnika pozwalającego ocenić gospodarkę, powiązania, zależności i kierunki rozwoju gospodarczego. Po piąte – „prowadził obserwację długich ciągów dziejowych [–] niezbyt interesował się wydarzeniami, które oceniał w kategoriach krótkiego trwania, wielkie znaczenie przykładał do procesów historycznych, które można było obserwować przynajmniej przez parę dziesiątków lat⁶³”. Te pięć cech Samsonowicz wymienił również w swoim artykule z 2005 r.⁶⁴ Do owych

⁶⁰ Ibidem, s. 51.

⁶¹ Ibidem, s. 52.

⁶² A. Mączak, *Marian Małowist 1909–1988*, wstęp do: M. Małowist, *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, wybór i wstęp A. Mączak, red. nauk. H. Zaremska, Warszawa 1993, s. 5–12, cyt. s. 9.

⁶³ H. Samsonowicz, *Mariana Małowista pisarstwo*, s. 53–55.

⁶⁴ H. Samsonowicz, *Seminarium*, pięć cech: s. 196–197.

pięciu, już poza numeracją, dodał jeszcze jedną — stosowanie metody porównawczej, „porównywanie zjawisk w czasie i w przestrzeni”⁶⁵.

W pierwszym okresie pracy naukowej Małowista osiłą jego zainteresowań było porównywanie procesów rozwojowych dwóch części Europy: Zachodniej i Wschodniej, obserwacja ekonomicznej konfrontacji tych regionów, w rezultacie przyspieszonego rozwoju Europy Zachodniej i jednocześnie powstawania barier rozwoju w Europie Wschodniej⁶⁶. Małowist był uczniem historyka — Handełsmiana oraz socjologa i kulturoznawcy Stefana Czarnowskiego. Żaden z jego mistrzów nie zajmował się historią gospodarczą. Tematyka, założenia teoretyczne oraz warsztat Małowista były jego osobistym dorobkiem, ukształtowanym już przed II wojną światową pod wpływem marksizmu, ale bardzo odległym od powojennego dogmatyzmu. Niewykluczone jednak, że pewien impuls metodyczny Małowist przejął od Handełsmiana, który interesował się stosowaniem metody porównawczej w odniesieniu do historii społecznej średniowiecza. Małowist rozwijał swoją metodę w latach powojennych, obejmując zainteresowaniem nie tylko późne średniowiecze, ale i pierwsze stulecia czasów nowożytnych, czyli braudelowskie długie trwanie odpowiadające koncepcji szkoły *Annales*⁶⁷.

Badając kontakty stref rozwoju i stref opóźnienia gospodarczego, Małowist nie ograniczał swych zainteresowań do Europy. Szukał podobnych współzależności w Afryce, w Azji i w nowożytnej Ameryce. Zajął się historią Portugalii i portugalskiej ekspansji zamorskiej, gdyż w regionie iberyjskim widział drugą po Europie Środkowo-Wschodniej strefę peryferyjną wobec Europy rozwiniętej. Tak jak w początkach swych badań analizował kontakty strefy bałtyckiej z Flandrią, a później kontakty krymskiej Kaffy z Genuą, tak z lat sześćdziesiątych badał kontakty Portugalii z Flandrią i miastami północnowłoskimi. Jednakże Portugalia pełniła rolę podwójną, gdyż była zarazem strefą rozwiniętą w swych kontaktach z Afryką⁶⁸. Z tego względu Małowist zajął się Afryką Zachodnią

⁶⁵ H. Samsonowicz, *Mariana Małowista pisarstwo*, s. 55.

⁶⁶ Początkiem tych zainteresowań badawczych była już praca magisterska Małowista, opublikowana pod tytułem *Le développement des rapports économiques entre la Flandre, la Pologne et les pays limitrophes du XIII^e au XIV^e siècle*, „Revue Belge de Philosophie et d’Histoire” 10, 1931, s. 1013–1065.

⁶⁷ M. Małowist, *Croissance et régression en Europe, XIV^e–XVII^e siècles. Recueil d’articles*, Paryż 1972; idem, *Wschód a zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973; idem, *Europa i jej ekspansja*.

⁶⁸ M. Małowist, *O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej*, PH 54, 1963, 1, s. 20–38; idem, *Ekspansja portugalska w Afryce a ekonomika Europy na przełomie XV i XVI w.*, PH 59, 1968, 2, s. 227–244.

jako jeszcze jedną strefą peryferyjną i badał tamtejsze dzieje polityczne, gospodarcze (w tym handel zewnętrzny) i kulturę (szczególnie miast), dążąc do ustalenia przyczyn powstania barier rozwoju tamtejszych społeczeństw⁶⁹. Wywołało to ciekawą dyskusję międzynarodową⁷⁰.

Analogie i porównania prowadziły Małowista do rozszerzenia pojęcia kolonializmu. Stawiał pytania o wczesnokolonialną zależność społeczeństw afrykańskich, latynoamerykańskich, postulował porównanie (co nie oznacza identyfikacji) niewolnictwa plantacyjnego z wschodnioeuropejskim wtórnym poddaństwem i funkcjonowaniem folwarku pańszczyźnianego⁷¹, obu jako form organizacji związanych z rynkiem światowym i monokulturą produkcyjną. Pisał również o feudalnej mentalności szlachty w Rzeczypospolitej oraz szlachty portugalskiej i hiszpańskiej. Szukał więc przyczyn rozwoju zależnego nie tylko w mechanizmach gospodarczych, w kształtowaniu się rynku, który Immanuel Wallerstein nazwał później gospodarką-światem, ale także w strukturach społecznych i kulturze społeczeństw uzależnionych. Małowist wyraził tę myśl wyrażnie we wspomnianym już wywiadzie: „Inaczej niż Wallerstein – mówił – uważam, że ta forma [peryferyjnej gospodarki zacofanej – M.T.], nie rodzi się tylko wskutek oddziaływania centrum, ale i oddziaływania warunków miejscowych [– –] [chodzi mi] o strukturę społeczną”⁷². W integralnej, jak ją nazwał Samsonowicz, metodzie Małowista było nie tylko miejsce na badania z zakresu historii społecznej i kultury, ale również polityki. Małowist stawiał pytanie: „jak to się dzieje, że kraje zacofane tworzą imperia?”. Pytanie to stało się jednym z punktów odniesienia dla kilku jego uczniów badających zagadnienie imperiów kolonialnych oraz tzw. wczesnych imperiów⁷³.

⁶⁹ M. Małowist, *Märkte und Städte im westlichen Sudan vom 14. bis 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte” 2, 1967, s. 281–305; idem, *Quelques observations sur le commerce de l’or dans le Soudan Occidental au Moyen Âge*, „Annales ESC” 25, 1970, s. 1630–1636; idem, *The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages*, „Past & Present” 33, 1966, s. 3–15.

⁷⁰ Dyskusja Hopkins–Małowist: A.G. Hopkins, *The Western Sudan in the Middle Ages. Underdevelopment in the Empires of the Western Sudan*, „Past & Present” 37, 1967, s. 149–156; M. Małowist, *Rejoinder*, ibidem, s. 157–162; C. Coquery-Vidrovitch, H. Moniot, *L’Afrique Noire de 1800 à nos jours*, Paris 1974, s. 274–275.

⁷¹ Marian Małowist o historii, s. 49; A. Mączak, *Marian Małowist*, s. 11 i przyp. 15.

⁷² Marian Małowist o historii, s. 50.

⁷³ Ibidem, s. 50; J. Kieniewicz, *Europejska ekspansja i Imperium*, PH 74, 1983, 4, s. 749–757; M. Tymowski, *Early Imperial Formations in Africa and the Segmentation of Power*, w: *Tributary Empires in Global History*, red. P.F. Bang, C.A. Bayly, Basingstoke 2011, s. 108–119; *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, red. P.F. Bang, D. Kołodziejczyk, Cambridge 2012, tam dwa teksty: P.F. Bang,

Metody i dorobek Małowista znane były i uwzględniane w historiografii europejskiej, szczególnie francuskiej, włoskiej, niemieckiej i angielskiej oraz radzieckiej i czeskiej. Poza publikacjami polskimi Małowist publikował głównie w języku francuskim, ponadto niemieckim, włoskim, rzadziej rosyjskim i angielskim. Od końca lat siedemdziesiątych XX w. okazało się to pewną barierą we wpływaniu na historiografię światową. Zaczęła się wtedy zdecydowana dominacja angielskiego, wypierającego inne języki z obrad seminariów i konferencji. Podobnie działo się z cytowaniami i biurokratyczną metodą oceniania dorobku naukowego wedle tzw. współczynnika wpływu. Szczęśliwie amerykański badacz Wallerstein, który tworzył swoją teorię nowożytnego świata-gospodarki, znał język francuski, poznał i docenił prace Małowista. We wstępie swego dzieła stwierdził, że najwięcej zawdzięcza wcześniejszym badaniom dwóch uczonych: Fernanda Braudela i Mariana Małowista⁷⁴. Przyczynił się tym do zdecydowanego wzrostu zainteresowania tezami Małowista w Stanach Zjednoczonych i zwiększenia oraz ugruntowania jego oddziaływania na historiografię.

Poza Europą Środkową i Wschodnią — wobec Europy Zachodniej, krajami iberyjskimi — wobec tejże Europy Zachodniej i terytorium Afryki Zachodniej wobec krajów iberyjskich, Małowist badał jeszcze jedną strefę rozwoju opóźnionego — mianowicie strefę czarnomorską i wschodnie peryferia Europy⁷⁵.

Trzykrotne zmiany obszarów i społeczeństw, będących obiektem badań, wymagały od Małowista ogromnych nakładów pracy, poznawania nowych źródeł, nowej literatury, gromadzenia nowych działów w prywatnej bibliotece. Dokonując tych zmian, Małowist pozostawał każdorazowo i konsekwentnie przy zasadniczym pytaniu i kierunku swoich badań — o strefy rozwoju i zacofania, ich wzajemne na siebie oddziaływanie, przyczyny pojawienia się bodźców i barier wzrostu, roli struktur społecznych, mentalności, form władzy imperialnej. Przekazał te pytania i metody swoim uczniom, lecz przecież nie dla powtarzania i powielania jego tez albo ich uzasadniania poprzez badania szczegółowe. Być może przekazał

D. Kołodziejczyk, „*Elephant of India*”: *universal empire through time and across cultures*, s. 1–40 oraz D. Kołodziejczyk, *Khan, caliph, tsar and imperator: the multiple identities of the Ottoman sultan*, s. 175–193.

⁷⁴ I. Wallerstein, *The Modern World-System 1. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974, s. IX; *Western Europe, Eastern Europe, and World Development: 13th–18th Centuries. Collection of Essays by Marian Małowist*, red. J. Batou, H. Szlajfer, Leiden 2010 (2 wyd. Chicago 2012), „Introduction” wydawców tomu s. 11.

⁷⁵ M. Małowist, *Kaffa*; idem, *Tamerlan*; patrz H. Samsonowicz, *Seminarium*, s. 199.

również pewien impuls (przyjmowany świadomie lub intuicyjnie), którym jest zmiana obszaru i typu badanych społeczeństw. W każdym razie również liczni jego uczniowie takich zmian dokonywali, będąc w tym podobni do swego mistrza.

Cytowana przeze mnie na wstępie opinia, że uczniowie jego „poszli każdy swoją drogą”, a więc Małowist nie stworzył żadnej jednolitej szkoły historycznej”, nie wydaje mi się uzasadniona z różnych względów. Pierwszy wymieniłem powyżej. Drugim jest fakt, że definicje szkół naukowych podkreślają cechę niejednorodności lub wielowątkowości badań członków szkoły naukowej oraz fakt ewoluowania ich badań w miarę upływu czasu⁷⁶. Jednorodność nie była celem ani zamiarem Małowista, skoro z aprobatą mówił o swych uczniach wykształconych w seminariach magisterskich i doktorskich: „potem każdy z nich rozwinął się zgodnie z własnymi zainteresowaniami”⁷⁷. Oczywiście można by sobie wyobrazić sytuację odwrotną, w której owych z górą dwudziestu naukowców bada nadal te same co mistrz zagadnienia. Nie sądzę, aby była to sytuacja ciekawa naukowo, owszem, prowadziłaby ona do stopniowego i nieuniknionego uwiędnięcia takich badań. Na szczęście „szkoła Małowista” rozwinęła się wokół różnych kierunków, obszarów i nawet różnej chronologii — a jej spoiwem jest właśnie kilka generalnych, wymienionych wyżej założeń metodycznych i teoretycznych. To właśnie jest podstawą nie tylko istnienia, ale zarazem trwałości i dynamiki tej szkoły.

Niektóre z założeń szkoły, takie jak krytyczny stosunek do źródeł, są powszechne w nauce historycznej i cechują ogół lub przygniatającą większość badaczy. Wielu historyków (choć nie wszyscy) przyjmuje założenie o prawdziwości i obiektywności poznania historycznego, rozumianej nie jako dotarcie, ale jako dążenie do ustalenia prawdy historycznej — ze świadomością ułomności warsztatu i niedoskonałości badań poszczególnych uczonych oraz różnorodności metod zbliżania się do tej prawdy. Wszelako w ostatnich dziesięcioleciach znaczący stał się kierunek postmodernistyczny, którego zwolennicy podważają obiektywizm poznania historycznego, owszem, akcentują jego subiektywizm oraz względność i wielość ustalanych „prawd”. Postmodernizm nie przyjął się jednak w środowisku uczniów Małowista, co może być kolejną, wspólną cechą jego szkoły⁷⁸.

⁷⁶ Patrz przyp. 5 i 6.

⁷⁷ Marian Małowist o historii, s. 50.

⁷⁸ H. Samsonowicz, *Mariana Małowista pisarstwo*, s. 53 i idem, *Seminarium*, s. 196 jako pierwszą z cech szkoły Małowista wskazał założenie, że istnieje prawda obiektywna. Problem ten poruszyła w kilku pracach Maria Bogucka, *Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu*, w: eadem, *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV-XVIII w.*, Warszawa 2008, s. 30–32; eadem, *Sens i bezsens pracy*

Jednocześnie szkoła ta odróżnia się od obecnej w Instytucie Historycznym postawy neopozytywistycznej, wskazywanej przez Wojciecha Kriegseisena jako kierunek w tej placówce dominujący⁷⁹. Różnicę widzieć można już w akceptacji w „szkole Małowista” koncepcji „długiego trwania” oraz w zajmowaniu się historią Polski na szerszym, porównawczym tle geograficznym lub problemowym. Działo się to w opozycji do dominującego w powojennej historiografii polskiej polonocentryzmu⁸⁰. Co prawda w tym ostatnim zakresie szkoła Małowista nie była jedynym wyjątkiem, ani w samym Instytucie, ani w całej historiografii polskiej. Do założeń teoretycznych tej szkoły, będących podstawą różnicy w stosunku do neopozytywizmu, należy małowistowski „otwarty marksizm” (szczególnie we wczesnym okresie kształtowania się i działania szkoły) oraz przyjęcie ekonomicznych teorii rozwoju zależnego, centrów i peryferii, ujęć globalnych i stosowanie metody porównawczej. W późniejszym rozwoju szkoły było to łączenie warsztatu historyka z warsztatem innych nauk społecznych. Niektórzy uczniowie wprowadzili do swojego warsztatu metody statystyczne, kwantytatywne i modelowe⁸¹. Często łączyli historię z antropologią polityczną, badali systemy polityczne w ich związku ze strukturami społecznymi i mentalnością grupową oraz kształtowanie się mitów i ich oddziaływanie w skali dłuższego trwania⁸².

historyka, ibidem s. 33–35. Najdalej idący sprzeciw wobec kierunku postmodernistycznego w nauce, w tym w historiografii, wyraziła w referacie *Wpływ zwycięstwa kultury masowej*, s. 187–205, punkt 3, „Postmodernizm a nauka”, s. 196–197.

⁷⁹ W. Kriegseisen, *Główne nurty*, s. 45, 49. Dodajmy, że Krystyna Śreniowska w cytowanym już wyżej artykule z 1983 r. (op. cit., s. 130) stawia tę tezę jeszcze mocniej i w odniesieniu do całej historiografii polskiej ostatniego stulecia. Autorka pisze: „Metoda badawcza doby pozytywizmu jest fundamentem dyscypliny historycznej po dzień dzisiejszy. Jest to kanon — obecnie podważany, po z górą stu latach dominacji. Wielki wysiłek metodologiczny współczesnej historiografii (W. Kula, J. Topolski, W. Moszczeńska, C. Bobińska, T. Łepkowski i wielu innych) zmierza do przewyciężenia pozytywistycznej szkoły metodologicznej, zachowując jednak wiele podstawowych, trwałych jej osiągnięć oraz dążąc do ich wzbogacenia”.

⁸⁰ A.F. Grabski, *Zarys historii*, s. 229.

⁸¹ Wśród uczniów Małowista, od lat sześćdziesiątych badania tą metodą prowadzili Henryk Samsonowicz, *Badania nad kapitałem* i Antoni Mączak, *Gospodarstwo chłopskie*. Patrz też A. Mączak, *O przydatności modeli ekonomicznych. Na przykładzie badań wiejskiej gospodarki feudalnej*, KH 70, 1963, 3, s. 675–690; idem, *Badania kwantytatywne*, KH 85, 1978, 3, s. 547–551.

⁸² M. Bogucka, *Człowiek i świat*; B. Geremek, *Umysłowość i psychologia zbiorowa w historii*, PH 53, 1962, 4, s. 629–644; A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986; idem, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 1994; idem, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003; H. Samsonowicz, *Dziedzictwo średniowiecza. Mity i rzeczywistość*, Wrocław 1991; idem, *Miejsce Polski w Europie*, Warszawa 1995; idem,

Krzysztof Pomian zauważył bardzo celnie (w tomie, który jest punktem odniesienia dla tego artykułu), że badacze należący do pierwszego pokolenia uczniów Małowista „wszyscy właściwie byli współautorami tej bardzo istotnej zmiany, jaka się w polskiej nauce historycznej dokonała: przejścia od historii gospodarczej do historii kultury”⁸³. Cytuje jako przykłady badań, w których wykorzystano dorobek metodyczny antropologii kultury: prace Mączaka nad historią podróży, Geremka o kulturze francuskiej czasów François Villona (my dodajemy współautorstwo i redakcję wspaniałego drugiego tomu *Kultury Polski średniowiecznej* oraz badania nad stosunkiem do ludzi marginesu społecznego)⁸⁴. Były to ponadto badania Samsonowicza dotyczące mitów w historii Polski, kultury miast średniowiecznych⁸⁵; Zientary poświęcone biografistyce oraz dotyczące początków kształtowania się narodów w Europie wczesnośredniowiecznej⁸⁶; Boguckiej — badania kultury nowożytnego Gdańska, syntezy historii kultury polskiej oraz dziejów kobiet⁸⁷; Wyrobisza — studia z dziejów historii kultury i historii sztuki⁸⁸.

Przykłady można kontynuować w odniesieniu do drugiego i trzeciego pokolenia uczniów Małowista. I tak Kieniewicz zajmował się analizą modeli ekspansji kolonialnej, imperiami iberyjskimi i dziejami iberyjskiej

O „Historii prawdziwej”. Mity, legendy i podania jako źródło historyczne, Gdańsk 1997; *Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym*, red. nauk. M. Tymowski, M. Ziółkowski, Warszawa 1992.

⁸³ K. Pomian, głos w dyskusji, w: *Historia — dziś. Teoretyczne problemy*, s. 341. Ogólnie o „zwróceniu ku antropologicznie rozumianej kulturze” idem, *Historia — dziś*, w: ibidem s. 19–36, szczególnie s. 22–25.

⁸⁴ A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978; idem, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 1984; B. Geremek, *Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu. XIV–XV wiek*, Wrocław 1971; idem, *Życie codzienne w Paryżu Franciszka Villona*, Warszawa 1972; idem, *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*, Warszawa 1989; idem, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989; *Kultura Polski średniowiecznej (XIV–XV w.)*, red. B. Geremek, Warszawa 1997.

⁸⁵ Patrz przyp. 60 i H. Samsonowicz, *Życie miasta*; idem, *Szkice o mieście średniowiecznym*, Warszawa 2014; oraz M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

⁸⁶ B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975; idem, *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej*, Warszawa 1985.

⁸⁷ M. Bogucka, *Życie codzienne w Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1967; eadem, *Dzieje kultury polskiej do 1918*, Wrocław 1987; eadem, *Życie w dawnym Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1997; eadem, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005.

⁸⁸ A. Wyrobisz, *Szkoła*; idem, *Kultura Hiszpanii „złotego wieku”*, w: *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, red. A. Mączak, cz. 1: *Spółczesność, kultura, ekspansja*, Warszawa 1991, s. 178–205; idem, *Studia o kulturze i społeczeństwie w nowożytnej Europie*, Warszawa 2012.

kultury⁸⁹. Część swych prac poświęcił historii Indii oraz porównaniom cywilizacji Wschodu i Zachodu⁹⁰. Dziubiński badał wszechstronnie dzieje Maroka i Tunezji. W swoich pracach wiele miejsca poświęcił zagadnieniom kultury. Jednocześnie powrócił z sukcesem do problematyki stosunków gospodarczych i politycznych Rzeczypospolitej z Imperium Tureckim⁹¹. Karpiński odszedł od problematyki afrykanistycznej i zajął się formami nowożytnej religijności katolickiej i kultem maryjnym w Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.⁹² Nowak rozszerzył swe badania afrykanistyczne na Afrykę Wschodnią i Środkową — analizował kulturę Bugandy, m.in. recepcję pisma w tym państwie⁹³. Stępniewska od początku swych badań zajmowała się kulturą islamu w Afryce Zachodniej, następnie procesami modernizacyjnymi w Egipcie Mohammeda Paszy⁹⁴. Tymowski przeszedł od badań historii gospodarczej Afryki Zachodniej ku badaniu systemów politycznych typu *chiefdom* i *early state* (wczesne państwo) w Afryce i w Europie wczesnośredniowiecznej. Po tym cyklu badań również on podjął pracę nad antropologią kontaktu kulturowego — europejsko-afrykańskiego w XV i na początku XVI w.⁹⁵ Szemiński zajmował się kulturą

⁸⁹ J. Kieniewicz, *Portugalczyki w Azji. XV–XX w.*, Wrocław 1976; idem, *Europejska ekspansja*; idem, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa 1986; idem, *Ocean Indyjski jako problem*, PH 80, 1989, 4, s. 651–671.

⁹⁰ J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003.

⁹¹ A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Wrocław 1983; idem, *Historia Tunezji*, Wrocław 1994; idem, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII w.*, Wrocław 1997; idem, *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław 2005.

⁹² R. Karpiński, *Piotrawin*, „Ziemia” 1982, s. 69–80; idem, *La protestantisation et la recatholisation des magnats polonais. Le cas de Mikołaj Radziwiłł dit „Le Noir” et le Mikołaj Krzysztof dit „l’Orphelin”*, w: *Continuités et ruptures dans l’histoire et la littérature. Colloque franco-polonais, 9–14 février 1987*, red. M. Weil, H. Suwała, D. Triaire, Paris 1988, s. 107–115.

⁹³ B. Nowak, *Intronizacja kabaki Mutesy w świetle relacji Spike’a — odkrywcy źródeł Nilu*, PH 90, 1999, 4, s. 415–451; idem, *Początki kancelarii królewskiej w Bugandzie*, cz. 1, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 2002, 14, s. 1–23; idem, *Początki pisma i kancelarii królewskiej (kancelarii kabaki) w Bugandzie*, cz. 2: *Buganda uczy się czytać i pisać w swoim języku — języku luganda*, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 2003, 16, s. 51–68.

⁹⁴ B. Stępniewska, *Bariery modernizacji. Studium z dziejów Egiptu w pierwszej połowie XIX w.*, Warszawa 1994; eadem, *Życie codzienne na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa 2002.

⁹⁵ M. Tymowski, *Organizacje plemienne na obszarze Polski w IX–X w. w świetle antropologicznych teorii systemu segmentalnego i wodzostwa (chiefdom)*, w: *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, red. R. Michałowski et al., Warszawa 2008, s. 263–283; idem, *The Origins and Structures of Political Institutions in Pre-Colonial Black Africa*, Lewiston 2009; idem, *Europeans and Africans in the Early*

Inków, źródłami w języku kiczua oraz mentalnością kolonizatorów i kolonizowanych na przykładzie poglądów na rewoltę Tupaka Amaru, następnie zajął się mitami i rytuałami w imperium Inków⁹⁶. Adame Konaré Ba po publikacji swego doktoratu dotyczącego panowania Sonni Ali Ber w Songhaju, zajęła się kulturą Songhaju oraz kulturą współczesnego Mali i sporami historiograficznymi dotyczącymi stosunku do historii Afryki⁹⁷. Alpha Oumar Konaré przeszedł od badań archeologicznych do badania zachodnioafrykańskich systemów politycznych oraz do publikowania źródeł ikonograficznych do historii Mali⁹⁸. Następnie pochłonęła go działalność oświatowa, dziennikarska i polityczna.

Również najmłodszy uczniowie Małowista (przypomnijmy, że są to dziś doświadczeni badacze, w wieku około 60 lat) przechodzili podobną ewolucję zainteresowań. Dygo zajmuje się nadal historią gospodarczą i historią pieniądza, ale łączy te zainteresowania z badaniem mentalności ludzi uczestniczących w działalności gospodarczej⁹⁹. Kąkolewski podążył ku problematyce władzy, łączy ją również z badaniami mentalności oraz psychiki zbiorowej i indywidualnej¹⁰⁰. Kołodziejczyk bada wszechstronnie historię Turcji nowożytnej i jej stosunków politycznych oraz dyplomatycznych z Rzeczpospolitą. Zajmuje się zarówno historią gospodarczą, skarbowością, jak i źródłoznawstwem osmańskim, dyplomatyką i edytorstwem źródeł¹⁰¹.

Period of Portuguese Expansion in Africa — the Organisation and Course of the First Encounters, „Hemispheres” 25, 2010, s. 95–122; idem, *Kulturowo-psychologiczne aspekty obecności niewolników afrykańskich w Portugalii w XV i na początku XVI w.*, KH 119, 2012, 2, s. 217–250.

⁹⁶ J. Szemiński, *O tradycji ustnej jako źródle historycznym (Peru, wiek XVI-XVII)*, PH 90, 1999, 4, s. 471–489; idem, M. Ziółkowski, *Mythes, rituels et politique des Incas dans la tourmente de la Conquista*, Paryż 2015.

⁹⁷ A. Ba Konaré, *L’Os de la parole. Cosmologie du pouvoir*, Paris 2000; *Petit précis de remise à niveau sur l’histoire africaine à l’usage du président Sarkozy*, red. A. Ba Konaré, Paris 2008.

⁹⁸ A.O. Konaré, *La notion de pouvoir dans l’Afrique traditionnelle et l’aire culturelle manden en particulier*, w: *Le concept de pouvoir en Afrique*, Paris 1981, s. 130–170; A. Oumar (Konaré) et A. Ba Konaré, *Grandes dates du Mali*, Bamako 1983. W tym dziele, będącym chronologią historii Mali, ważnym dodatkowym elementem jest obfita dokumentacja ikonograficzna.

⁹⁹ M. Dygo, *Uczty Bolesława Chrobrego*, KH 112, 2005, 3, s. 41–54; idem, *The Economic Thought of St. Thomas Aquinas and the Attempt to Model Medieval Economic Growth*, „*Quaestiones Medii Aevi Novae*” 18, 2013, s. 151–166.

¹⁰⁰ I. Kąkolewski, *Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*, Warszawa 2007.

¹⁰¹ D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century)*. A Study of Peace Treaties Followed by

Tak więc przechodzenie od historii gospodarczej do historii systemów politycznych oraz ku historii kultury rozumianej jako antropologia kultury, dzieje mentalności i przemian psychologii społecznej nie wydaje mi się formą zerwania ze „szkołą Małowista”, lecz raczej wspólnym dla większości jej członków kierunkiem rozwoju naukowego.

Można postawić pytanie o przyczynę takiej ewolucji grupy i o istnienie lub brak wpływu Małowista na ów kierunek zmian. Pewną ku temu wskazówkę podsuwa tytuł książki jubileuszowej, którą przyjaciele i uczniowie ofiarowali profesorowi w 65. rocznicę jego urodzin. Ukazała się ona pod tytułem *Spółczeństwo, gospodarka, kultura*¹⁰². Sądzę, że tytuł sygnalizował istniejący już wtedy świadomy wybór przyszłych badań nad historią kultury starszego pokolenia uczniów Małowista oraz fakt, że w dziele swojego mistrza znajdowali taką właśnie inspirację. W tym kierunku badań podążyli później uczniowie młodszej i najmłodszej grupy. Zapewne nie była to inspiracja jedyna, podobne bodźce oddziaływania pochodziły i od szkoły Annales, i z tendencji widocznej wtedy w historiografii polskiej i europejskiej.

W każdym razie podejmowanie problematyki kultury przez uczniów Małowista nie świadczy, moim zdaniem, o rozpadzie jego szkoły, owszem, jest przejawem jej rozwoju i raczej potwierdza jej istnienie niż je podważa. Dodajmy, że cechą badań kultury podejmowanych przez przedstawicieli tej szkoły jest badanie historii Polski na tle historii regionu i całej Europy, są wreszcie długie cykle chronologiczne i stosowanie metody porównawczej.

Pozostaje jeszcze do rozważenia dążenie do stworzenia syntezy jako jedna z cech szkół historycznych. W przypadku szkoły Małowista problem stanowi kilkakrotna zmiana obszaru badań mistrza i jego uczniów. Warto jednak uwzględnić zdanie Celiny Bobińskiej, która pisała: „Szkoła czy kierunek tym się chyba właśnie wyróżnia, że tworzy syntezę nawet wówczas, gdy nie jest ona wyrażona w konkretnym dziele, lecz gdy funkcjonuje wewnątrz szkoły jako pewien zestaw kryteriów, jako kwestionariusz i wybór problemów, jako model tylko pomyślany, lecz przenikający rozmaite badania szkoły”¹⁰³. Sądzę, że jest to sytuacja bardzo bliska funkcjonowaniu szkoły Małowista. Można jednak wskazać na kilka prób

Annotated Documents, Leiden 2011; idem, *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*, Warszawa 2013.

¹⁰² Zob. przyp. 38.

¹⁰³ C. Bobińska, *Uwagi o mechanizmie rozwojowym nauki historycznej. Ciągłość i zmienność*, „Historyka” 3, 1972, s. 64. H. Olszewski, op. cit., s. 137 zwrócił na tę myśl uwagę przy rozpatrywaniu problemu syntezy w szkołach historycznych.

podsumowania części badań tej szkoły. Jak na przykład dzieło Boguckiej i Samsonowicza dotyczące miast polskich¹⁰⁴; zbiorowe dzieło dotyczące historii społeczeństwa polskiego, którego dwóch spośród trzech autorów było członkami badanej szkoły¹⁰⁵; eseistyczna książka Kieniewicza dotycząca kolonializmu¹⁰⁶; historia Afryki do początku XIX w. pod redakcją naukową Tymowskiego¹⁰⁷, z udziałem innych członków szkoły (ale pisana przez afrykanistów z wielu ośrodków akademickich w Polsce). Żadna z tych prac nie jest syntezą prac całej szkoły, ale ich powstawanie świadczy, że w kręgu uczniów odczuwano potrzebę tworzenia prac podsumowujących wspólny dorobek.

*

Wspomniałem wyżej o drugiej fali zainteresowania pracami Małowista, która nadeszła na początku XXI w. i trwa do chwili obecnej. Znalazła ona wyraz zarówno w publikacjach, jak i w organizowaniu seminariów i konferencji w środowiskach historyków, ekonomistów oraz antropologów kultury. Spotkania te i publikacje dotyczyły analizy dorobku Małowista i jego wpływu na historiografię światową w zakresie badań nad historią gospodarczą, jego roli pioniera badań międzyregionalnych i światowych systemów gospodarczych, a także kolonializmu i kierunku badań postkolonialnych.

Pierwszy sygnał tej fali można widzieć już w seminarium zorganizowanym przez Maison des Sciences de l’Homme i École des Hautes Etudes en Sciences Sociales w 1992 r. zatytułowanym „Globalisation du monde, mémoires ethniques et écriture de l’histoire”. Brali w nim udział historycy i afrykańscy-antropolodzy z EHESS, etnolog kanadyjski polskiego pochodzenia Bogumił Jewsiewicki-Koss, Achille Mbembe — kulturoznawca i antropolog afroamerykański z Uniwersytetu w Pensylwanii i Michał Tymowski, wtedy z Uniwersytetu Paris IV-Sorbonne. Przewodniczył antropolog z École Jean Bazin. Dyskutowano m.in. problem relacji między historią regionalną a globalną na przykładzie badań Fernanda Braudela, Mariana Małowista, Emmanuela Wallersteina i Georges’a Balandiera. O Braudelu mówił Maurice Aymard z Maison, o Balandierze Henri Moniot i Emmanuel Terray z École, o Małowicie — niżej podpisany, Wallerstein zaś przedstawił swoje stanowisko osobiście. Wypowiedzi dyskutantów dotyczyły tyleż problemów ekonomii i rozwoju

¹⁰⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*.

¹⁰⁵ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółczesność polskie od X do XX w.*, Warszawa 1979.

¹⁰⁶ J. Kieniewicz, *Od ekspansji do dominacji*.

¹⁰⁷ *Historia Afryki do początku XIX w.*, red. M. Tymowski, Wrocław 1996.

oraz zacofania, metod badania tych zjawisk w skali lokalnej i globalnej, co zjawisk z zakresu kultury, mentalności i dążeń grup społecznych i etnicznych ukształtowanych przez uwarunkowania ekonomiczne oraz lokalne wzorce kultury. Mbembe skupił uwagę na problematyce tzw. postcolonial studies. Inspiracje takich kierunków badań dostrzegano w dziele każdego z czterech uczonych. Ostatnio w Polsce wskazano również na prekursorstwo Małowista dla studiów postkolonialnych, do czego wróć w dalszej części tego tekstu.

Metody i tezy Małowista były kilkakrotnie jeszcze analizowane w podobny sposób jak w *École* — czyli na porównawczym tle badań kilku innych uczonych, rozpatrujących podobne jak Małowist problemy. Wybitnym przykładem tej metody jest książka socjolożki Anny Sosnowskiej[-Jordanovskiej]¹⁰⁸. Autorka przeanalizowała wyniki badań Witolda Kuli, Mariana Małowista, Jerzego Topolskiego i Andrzeja Wyczańskiego na tle badań i opinii o regionie Europy Wschodniej wyrażanych przez różnych reprezentantów zachodniej „socjologii historycznej”. Osią historiograficznej analizy autorki był problem zacofania i jego przyczyn rozważany w pracach wyżej wymienionych autorów. Autorka skupiła uwagę na pokoleniu polskich historyków gospodarczych działających w jednym czasie (z tym że Topolski i Wyczański byli od pozostałych młodszy), analizowała ewolucję ich poglądów w ciągu około czterdziestu lat i przebieg dyskusji prowadzonych przez to pokolenie. Traktowała więc owe badania i dyskusje jako zjawisko już historyczne i w pewnym stopniu zamknięte. Dlatego fragmenty książki dotyczące inspiracji tymi badaniami kolejnych pokoleń historyków i ekonomistów są w tej pracy drugoplanowe. Spośród uczniów Małowista autorka objęła analizą prace Mączaka i kilkakrotnie wypowiedzi Samsonowicza, wspomniała też o badaniach Marcina Kuli. Marginalnie poruszyła problem zainteresowania Małowista przeszłością Afryki, Turcji oraz dalszego niż Rzeczpospolita wschodu kontynentu europejskiego, w tym pracę o Kaffie, a ponadto o Tamerlanie. Nie zajmowała się natomiast kontynuacją tych wątków w historiografii polskiej. Ponadto Sosnowska poddała analizie marksizm Małowista i innych autorów, traktując to zagadnienie jako przedmiot swoich badań, a nie powód do ocen negatywnych. Podkreślała brak dogmatyzmu interesujących ją badaczy, samodzielność ich badań i fakt, że zdecydowanie różnią się one od „oficjalnego marksizmu, a zwłaszcza od jego radzieckich klasyków”¹⁰⁹. Metodę łącznego analizowania i porównywania prac

¹⁰⁸ A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa 2004.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 110.

Witolda Kuli i Mariana Małowista oraz włączenie tego kierunku badań do „socjologii historycznej” przyjęto również w dyskusji przeprowadzonej 11 czerwca 2013 r. w Polskim Towarzystwie Ekonomicznym¹¹⁰.

Problem marksizmu w badaniach Małowista rozpatrują również inni badacze. Kriegseisen wiąże postawę metodologiczną Małowista i jego uczniów z tzw. miękkim marksizmem¹¹¹ – czym zbliża się do oceny Sosnowskiej. Jednocześnie widzi w funkcjonowaniu „szkoły Małowista”, co do istnienia której nie ma wątpliwości, czynniki i pozytywne, i negatywne. „Oczywiście – pisze – owa dominacja szkoły Małowista miała i «obiektywnie» negatywne skutki. W pewnym sensie ułatwiała, szczególnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, marginalizację badaczy, którzy nie akceptowali w ogóle marksistowskiej metodologii albo uznani zostali za «rewizjonistów»”. Zwraca jednak uwagę na istnienie pozytywnych efektów oddziaływania „miękkiej” metodologii marksistowskiej, wzmocnionej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych otwarciem na historiografię zachodnioeuropejską, dając jako przykład *pars pro toto* badania Antoniego Mączaka¹¹².

Wedle Tomasza Kizwaltera Małowist „w swej twórczości naukowej zajmował się polityczno-społecznymi aspektami rozwoju gospodarczego, przyjmując coraz rozleglejszą perspektywę porównawczą [–] był marksistą z przekonania, ale odległym od urzędowej ortodoksji. Osiągnął to, co niestety bardzo rzadko jest udziałem polskich badaczy: stał się prekursorem koncepcji które zdobyły sobie mocną pozycję w nauce światowej [–] silnie wpłynął na [–] badania kolonializmu i cywilizacyjnej peryferyjności”¹¹³.

Geremek uważał, że dla Małowista marksizm był teorią otwartą, pozwalającą na dyskusje i różnorodność poglądów. Wypowiedzi Geremka przytacza Tomasz Siewierski, który bada dorobek Małowista i jego uczniów. Zwraca on uwagę na fakt, że „marksizm trafiał do twórczości Mariana Małowista drogą zupełnie nieoczywistą – bardziej z Zachodu niż ze Wschodu”. Było to, wedle Siewierskiego, oddziaływanie materializmu Henriego Pirenne’a, Marca Blocha, później Fernanda Braudela¹¹⁴.

¹¹⁰ Polska szkoła socjologii historycznej i historii gospodarczej. Witold Kula, Marian Małowist, Konferencja zorganizowana przez PTE i „Le Monde Diplomatique” 11 czerwca 2013 r., w Warszawie, zapis stenograficzny na stronie PTE.

¹¹¹ W. Kriegseisen, *Główne nurty*, s. 50.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ T. Kizwalter, *Od narodu do płci (i z powrotem)*. Instytut Historyczny UW jako ośrodek badań nad XIX wiekiem, w: *Historia na Uniwersytecie Warszawskim*, s. 71–83, cyt. s. 79.

¹¹⁴ T. Siewierski, *Inspiracje marksistowskie w twórczości Mariana Małowista*, w: *Zimowa szkoła historii najnowszej 2012*, red. Ł. Kamiński, G. Wołek, Warszawa 2012, s. 124, 129.

Inny badacz młodego pokolenia, Błażej Popławski uważa, że „żadna z jego [Małowista] prac nie została zbudowana wokół teorii walki klas. Inspiracje marksistowskie są w nich niewątpliwie obecne”¹¹⁵. Dodajmy jeszcze, że metoda Małowista szukania wskaźników rozwoju lub uzależnienia w zjawisku handlu różniła jego badania od prac ściśle marksistowskich, dających priorytet badaniom produkcji. Z tych względów przed uczniami Małowista, którzy podlegali oddziaływaniom marksizmu (zresztą w bardzo różnym stopniu, w zależności od czasu studiów i pisania prac doktorskich), droga do dyskusji, sporów, przytaczania różnorodnych argumentów i stosowania różnych metod — była otwarta i oczywista.

W 2002 r. w Muzeum Narodowym w Szczecinie zorganizowana została konferencja podsumowująca ostatnich czterdzieści lat polskich badań afrykanistycznych. Wygłosiłem na niej referat dotyczący roli Małowista jako twórcy polskich badań nad historią Afryki przedkolonialnej w ośrodku warszawskim oraz w powstaniu afrykanistycznej „szkoły Małowista”¹¹⁶. Określenie „szkoła” ma w tym wypadku zasięg węższy, ograniczony tylko do badań przeszłości Afryki. Jest przy tym uzasadnione podobieństwem warsztatu jego uczniów oraz — początkowo — podobieństwem problematyki gospodarczej i społecznej. W rozwoju tej szkoły afrykanistycznej nastąpiło potem przejście do problematyki politycznej i historii kultury¹¹⁷. Był to więc kierunek rozwoju charakterystyczny dla innych grup uczniów Małowista. Jego „szkoła afrykanistyczna” mieści się w kategorii szerszej, jako jeden z elementów, na które składa się „szkoła Małowista”.

Jean Batou i Henryk Szlajfer wydali w 2010 r. w Holandii zbiór prac Małowista, wznowiony w USA w 2012 r. Wydawcy umieścili w nim dziewiętnaście prac uczonego, artykułów, rozpraw, również rozdziałów jego książek, znaczną ich część w tłumaczeniu z języka polskiego i francuskiego na angielski. Objęli wyborem wszystkie kierunki badań Małowista i jego liczne, regionalne zainteresowania — od stref Europy Wschodniej i Zachodniej, przez strefę czarnomorską (i dalej strefę Bliskiego i Środkowego Wschodu), strefę iberyjską, aż po Afrykę Zachodnią¹¹⁸. We wstępie

¹¹⁵ B. Popławski, *Marian Malowist — polihistor i pionier postcolonial studies w Polsce*, „Przegląd Humanistyczny” 58, 2014, 5, s. 5–17, cyt. s. 9.

¹¹⁶ M. Tymowski, *Badania historii Afryki Czarnej w ośrodku warszawskim w latach 1960–2002 — szkoła Mariana Małowista*, w: *Afryka. 40 lat penetracji oraz poznawania ludów i ich kultur*, red. J. Łapott i in., Szczecin 2004, s. 48–51.

¹¹⁷ Patrz przypisy 91 i 93–95 oraz B. Nowak, *Anglia w oczach Hama Mukasy, sekretarza katikro Apolo Kaggawy, na podstawie wrażeń spisanych w roku 1902*, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 1995, 3, s. 16–29; idem, *Ekspansja europejska w Afryce w XVII–XVIII w. Jej etapy, przejawy i skutki*, w: *Historia Afryki*, s. 1081–1167.

¹¹⁸ *Western Europe, Eastern Europe*.

Wallerstein przedstawił Małowistę jako pioniera analiz światów-systemów („a pioneer of world-systems analysis”)¹¹⁹. Wydawcy tomu Batou i Szajfer piszą również o prekursorstwie Małowisty, podając przykłady kontynuacji i rozwijania kierunku jego badań. W tym kontekście i z takim uzasadnieniem pada określenie „szkoła Małowista”¹²⁰.

O szkole tej wypowiadają się często jego uczniowie, ostatnio na seminarium dla uczczenia stulecia urodzin uczonego, w styczniu 2010 r.¹²¹ Głos zabrali kolejno Samsonowicz, Tymowski, Karpiński, Kąkolewski, Kieniewicz. Relację z tego spotkania umieścił w Internecie wspomniany już Siewierski¹²². Czy w swojej rozprawie doktorskiej poświęconej Małowistowi i grupie jego uczniów nazwie tę grupę „szkołą Małowista” i przedstawi na to argumenty, dowiemy się po opublikowaniu pracy. Inny młody historyk, wspomniany już Popławski, doktor UW i uczeń Marcina Kuli, mający jednocześnie wykształcenie afrykanistyczne, za istotną w dorobku Małowisty uznał inspirację dla rozwoju w Polsce badań postkolonialnych¹²³.

Tak oto zainteresowanie pracami Mariana Małowisty i jego wpływem na uczniów oraz innych badaczy przechodzi w ostatnim dziesięcioleciu na najmłodsze pokolenie historyków, ze „szkołą Małowista” związanych luźno i pośrednio (jak Popławski) lub wcale (jak Siewierski i wcześniej Sosnowska). To spojrzenie współczesnych młodych historyków i socjologów wydaje mi się bardzo ciekawe i ważne. Uczniowie Małowisty wypowiadają się *pro domo sua*, towarzyszą im oczywiście w takim przypadku emocje. Przynależność do grupy poprzez wspólnotę metod i kierunków badań można badać w sposób obiektywny, wprowadzając odpowiednie kryteria i kwestionariusze. Ale poczucie przynależności jest zjawiskiem subiektywnym. Pisząc ten artykuł, nie ukrywam swojego zaangażowania, czuję się członkiem tej szkoły. Zapewne wpływa to na tok mojego rozumowania, chociaż staram się ograniczyć swoje odczucia, aby metodycznie wykorzystywać zebrany materiał i na nim opierać swoją argumentację. Ostateczna opinia należy do współczesnych młodych badaczy i ich

¹¹⁹ I. Wallerstein, *Marian Małowist. An Appreciation*, w: *Western Europe, Eastern Europe*, s. VIII–IX oraz „Introduction” wydawców tomu, s. 11.

¹²⁰ *Western Europe, Eastern Europe*, s. 5.

¹²¹ I. Kąkolewski, *Historyk średniowiecza i świadek epoki własnej*, „Uniwersytet Warszawski. Pismo uczelni”, marzec 2010, 2(46), s. 36–37.

¹²² T. Siewierski, *O Marianie Małowiscie w stulecie urodzin* — obszernie sprawozdanie z tej konferencji zamieszczone w Internecie: <http://www.mlodszaeuropa.eu/news/48/56/0-Marianie-Malowiscie-w-stulecie-urodzin.html> (dostęp 13 I 2017).

¹²³ B. Popławski, op. cit., s. 13. Patrz też wyżej informacja o konferencji w Paryżu w 1992 r. oraz opinia T. Kizwaltera, przyp. 113.

następców, ze szkołą niezwiązanych i piszących „z zewnątrz”. Obecne zainteresowanie badaniami Małowista dowodzi ich aktualności i oddziaływania na kolejne pokolenia historyków¹²⁴.

Na koniec warto wspomnieć o jeszcze jednej definicji szkoły naukowej, zamieszczonej w Wikipedii. Ta forma publikacji encyklopedycznej budzi często krytykę i sprzeciw¹²⁵. Ale interesujące mnie hasło jest bardzo dobrze opracowane, a w stosunku do innych definicji zawiera element dodatkowy, wart zastanowienia. Otóż wedle autorki/autora tego hasła ze szkołami naukowymi związani są ich krytycy jako dodatkowy składnik tych szkół. Odrzucanie metod i kierunków badań oznacza ich krytyczne rozważanie i tym samym pozostawanie w zasięgu oddziaływania szkoły, chociaż przez jej negację. Spór krytyka z obrońcami szkoły, często emocjonalny, jest jednym z przejawów działania szkoły. Teza ta wydaje mi się zbyt daleko idąca, ale jestem przekonany, że warto słuchać wypowiedzi krytycznych, starać się przemyśleć argumenty strony w dyskusji przeciwniej. Może to być dla szkoły ożywcze, pogłębiające refleksję. Może zapobiegać zagrożeniu, przed którym staje każda szkoła naukowa – skostnieniu i zamykaniu się w kręgu swoich tez.

¹²⁴ 26 października 2015 r. na seminarium mediewistycznym i nowożytnym Instytutu Historycznego UW wygłosiłem referat będący skróconą wersją tego tekstu. W dyskusji podnoszono problem oddziaływania prac i metod stosowanych przez Mariana Małowista na badania uczonych spoza kręgu jego szkoły, zarówno w IH UW, w kraju, jak i poza Polską. Henryk Samsonowicz zwrócił uwagę na szerszy zasięg oddziaływania Małowista, jeśli wziąć pod uwagę autorów prac magisterskich pisanych pod jego kierunkiem. Tego nie zdołałem zbadać. Jednocześnie mówił o wzajemnych wpływach badaczy z Instytutu, należących do tego samego pokolenia co Małowist. Sławomir Gawlas mówił o swoich własnych badaniach i publikacjach dotyczących strefowego zróżnicowania Europy późnośredniowiecznej, podejmowanych pod wpływem dzieła Małowista. Rafał Karpiński wspomniął swoje rozmowy z Robertem Mandrou, podkreślającym znaczenie badań Małowista dla historiografii francuskiej. Z kolei oddziaływanie Małowista na dzieło Wallersteina, a poprzez nie na historiografię światową, jest znane i przytaczane w tym tekście. Te wpływy i oddziaływania są same w sobie bardzo ważnym zjawiskiem, określającym miejsce Małowista w nauce polskiej i światowej. Sądzę jednak, że problem wykracza poza zjawisko „szkoły Małowista”. Każdy bowiem autor pisze w nadziei, że inni badacze wezmą pod uwagę jego poglądy, ale uzyskanie takiego wpływu szkoły jeszcze nie tworzy. Jest raczej przejawem jednolitości nauki i stałego przepływu myśli ponad granicami państw i zasięgiem kręgów kulturowych.

¹²⁵ Dała temu wyraz M. Bogucka, *Wpływ zwycięstwa kultury masowej*, s. 194–195.

Streszczenie

Autor podejmuje dyskusję z wyrażonym ostatnio poglądem kwestionującym istnienie w polskiej historiografii szkoły Mariana Małowista (1909–1988). Dorobek grupy uczonych skupionych wokół tego badacza omawia na tle różnych definicji szkoły historycznej, formułowanych w historiografii. Następnie dokonuje przeglądu badań mistrza i trzech kolejnych grup jego uczniów, począwszy od pierwszej publikacji M. Małowista w 1931 r. po czasy współczesne.

Na seminarium Mariana Małowista wykształciło się ponad dwudziestu doktorów, siedemnastu z nich zostało profesorami. Z najstarszą grupą swoich uczniów, uczestniczącą w seminarium w latach pięćdziesiątych, mistrz zajmował się strefowym podziałem Europy w okresie późnego średniowiecza i wczesnych czasów nowożytnych, zależnościami i wzajemnymi oddziaływaniami gospodarek Europy Wschodniej i Zachodniej oraz konsekwencjami podziału na te strefy. Z kolejną grupą uczniów, seminarzystów z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, zajął się społeczeństwami iberyjskimi oraz społeczeństwami Afryki Zachodniej i zagadnieniami wczesnej ekspansji kolonialnej. Z ostatnią grupą seminarzystów z lat osiemdziesiątych powrócił do badania historii gospodarczej Europy Środkowo-Wschodniej oraz jej kontaktów ze wschodnimi peryferiami Europy, z obszarami czarnomorskimi i bliskowschodnimi.

Autor wskazuje na główne cechy warsztatu omawianej grupy, na założenia teoretyczne, stosowane metody badawcze i podejmowaną problematykę, opisuje ewolucję badań, przechodzenie od historii gospodarczej do historii kultury, szczególnie zjawisk masowych, mentalności i postaw grup społecznych. Uzasadnia istnienie szkoły Małowista, którą cechowały: stosowanie metody porównawczej i badanie historii Polski w kontekście historii europejskiej; badanie stref rozwoju w konfrontacji ze strefami peryferyjnymi, w których istniały bariery rozwoju o charakterze gospodarczym i kulturowym; poszukiwanie mierników i wskaźników rozwoju lub regresu w strukturze handlu oraz w zjawiskach z zakresu mentalności zbiorowej; tendencje do zmian terytorialnego zasięgu badań, do przekraczania granic cywilizacji europejskiej, przy stosowaniu stałych lub podobnych pytań i metod badawczych.

Does Małowist's School Exist in Polish Historiography?

The author starts discussions with a view questioning the existence in Polish historiography of a school of Marian Małowist (1909–1988). He discusses the achievements of a group of historians gathered around him, presenting them against the backdrop of different definitions of historical school formulated in historiography. Next, he reviews the research by the Master and three consecutive groups of his students, starting from the first publication of Marian Małowist in 1931 to the present times.

Marian Małowist's seminar provided research training for over twenty doctors of history, seventeen of whom were to become professors. With the first group of

his students, attending his seminar in the fifties, Małowist examined a zonal division of Europe in the Late Middle Ages and early modern period, dependencies and interactions between economies of Eastern and Western Europe, and consequences of this division. With the next group of students, in the sixties and seventies, he studied societies of the Iberian Peninsula and West Africa, including problems of early colonial expansion. With the last group of his students, in the eighties, he returned to the economic history of Central and Eastern Europe and its contacts with both the European eastern peripheries and the regions of the Black Sea and the Near East.

The author points to the main features of the historical research methodology of the analysed group, their theoretical foundations, research methods and historical issues they studied; he describes an evolution of their research from economic history to history of culture, especially mass phenomena, mentality and attitudes of social groups. He demonstrates that there was Małowist's school, which was characterised by: the application of the comparative method and research into history of Poland within the context of European history; studies of development zones in comparison with peripheral zones in which economic and culture barriers to the development existed; the constant search of measurements and indicators of progress or regress in the structure of commerce and in phenomena of collective mentality; a tendency to change the territorial scope of their research, to step across the frontiers of European civilisation, with the application of the same or similar set of research questions and methods.

Translated by Grażyna Waluga

Bibliografia

- Adamczyk Jacek, *Placidia w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja*, Neriton, IH PAN, Warszawa 2004.
- Biezuńska-Małowist Iza, Małowist Marian, *Niewolnictwo*, Czytelnik, Warszawa 1987.
- Bobińska Celina, *Uwagi o mechanizmie rozwojowym nauki historycznej. Ciężkość i zmienność*, „Historyka” 3, 1972, s. 53–72.
- Bogucka Maria, *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.*, Semper, Warszawa 2008.
- Bogucka Maria, *Dzieje kultury polskiej do 1918*, Ossolineum, Wrocław 1987.
- Bogucka Maria, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, PWN, Warszawa 1962.
- Bogucka Maria, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku*, Ossolineum, Wrocław 1956.
- Bogucka Maria, *Gorsza płęć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Trio, Warszawa 2005.
- Bogucka Maria, *Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu*, w: eadem, *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.*, Semper, Warszawa 2008, s. 30–32.
- Bogucka Maria, *Sens i bezsens pracy historyka*, w: eadem, *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.*, Semper, Warszawa 2008, s. 33–35.

- Bogucka Maria, *Wpływ zwycięstwa kultury masowej i postmodernizmu na uprawianie badań historycznych*, w: *Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz, Universitas, Kraków 2014, s. 187–205.
- Bogucka Maria, *Życie codzienne w Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, PIW, Warszawa 1967.
- Bogucka Maria, *Żyć w dawnym Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Trio, Warszawa 1997.
- Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Ossolineum, Wrocław 1986.
- Bourdé Guy, Martin Hervé, *Les écoles historiques*, Seuil, Paris 1997.
- Coquery-Vidrovitch Catherine, Moniot Henri, *L'Afrique Noire de 1800 à nos jours*, Presses universitaires de France, Paris 1974.
- Dunin-Wąsowicz (Żaboklicka) Anna, *Kapitał mieszczański Nowego Sącza na przełomie XVI i XVII w. Wpływ na ekonomikę miasta i zaplecza*, PWN, Warszawa 1967.
- Dunin-Wąsowicz (Żaboklicka) Anna, *Pomiary gruntu w Koronie w XVI–XVIII w. Próba ustalenia wielkości ról chłopskich na ziemiach polskich*, IH PAN, Warszawa 1994.
- Dygo Marian, *Die Münzpolitik des Deutschen Ordens in Preussen in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Wydawnictwa UW, Warszawa 1987.
- Dygo Marian, *Strukturen und Konjunkturen in der Wirtschaft der ostmitteleuropäischen Länder im 14–15 Jahrhundert*, w: *Ostmitteleuropa im 14.–17. Jahrhundert — eine Region oder Region der Regionen?*, red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Hieronim Grala, DiG, Warszawa 2003, s. 61–80.
- Dygo Marian, *The Economic Thought of St. Thomas Aquinas and the Attempt to Model Medieval Economic Growth*, „Quaestiones Medii Aevi Novae” 18, 2013, s. 151–166.
- Dygo Marian, *Uczty Bolesława Chrobrego*, KH 112, 2005, 3, s. 41–54.
- Dygo Marian, *Wschód i Zachód. Gospodarka Europy w XIV–XV wieku*, w: Roman Czaja, Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Grzegorz Myśliwski, Krzysztof Ożóg, *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. Sławomir Gawlas, DiG, Warszawa 2006, s. 117–194.
- Dziubiński Andrzej, *Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu*, PH 56, 1965, 2, s. 232–259.
- Dziubiński Andrzej, *Historia Maroka*, Ossolineum, Wrocław 1983.
- Dziubiński Andrzej, *Historia Tunezji*, Ossolineum, Wrocław 1994.
- Dziubiński Andrzej, *Maroko w XVI w. 1510–1578*, Ossolineum, Wrocław 1972.
- Dziubiński Andrzej, *Między mieczem, głodem i dżumą. Maroko w latach 1727–1830*, Ossolineum, Wrocław 1977.
- Dziubiński Andrzej, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII w.*, Leopoldinum, Wrocław 1997.
- Dziubiński Andrzej, *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005.
- Frančić Mirosław, „Szkoła historyczna” — zjawisko realne czy zwyczaj językowy?, „Historyka” 15, 1985, s. 121–133.
- Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym*, red. nauk. Michał Tymowski, Mariusz Ziółkowski, Wydawnictwa UW, Warszawa 1992.
- Geremek Bronisław, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989.

- Geremek Bronisław, *Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu. XIV-XV wiek*, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1971.
- Geremek Bronisław, *Najemna siła robocza w rzemiośle Paryża XIII-XV w. Studium o średniowiecznym rynku siły roboczej*, PWN, Warszawa 1962.
- Geremek Bronisław, *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV-XVII wieku*, PIW, Warszawa 1989.
- Geremek Bronisław, *Umysłowość i psychologia zbiorowa w historii*, PH 53, 1962, 4, s. 629-644.
- Geremek Bronisław, *Życie codzienne w Paryżu Franciszka Villona*, PIW, Warszawa 1972.
- Grabski Andrzej Feliks, *Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania*, PWN, Warszawa 1972.
- Grabski Andrzej Feliks, *Zarys historii historiografii polskiej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000.
- Handelsman Marcelli, *Badania szkoły warszawskiej nad wczesnym średniowieczem*, w: idem, *Średniowiecze polskie i powszechne. Wybór pism*, oprac. Aleksander Gieysztor, PWN, Warszawa 1966, s. 343-348.
- Hilaire Yves-Marie, *Co to jest szkoła historyczna?*, „Historyka” 16, 1986, s. 99-104.
- Historia Afryki do początku XIX w.*, red. Michał Tymowski, Ossolineum, Wrocław 1996.
- Historia dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz, Universitas, Kraków 2014.
- Historiografia polska w dobie pozytywizmu 1865-1900. Kompendium dokumentacyjne*, red. Ryszard Przelaskowski, PWN, Warszawa 1968.
- Hopkins A.G., *The Western Sudan in the Middle Ages. Underdevelopment in the Empires of the Western Sudan*, „Past & Present” 37, 1967, s. 149-156.
- Ihnatowicz Ireneusz, Mączak Antoni, Zientara Benedykt, *Spółczesność polskie od X do XX w.*, Książka i Wiedza, Warszawa 1979.
- Jarocki Robert, *Widzieć jasno bez zachwyty*, Czytelnik, Warszawa 1982.
- Karpiński Rafał, „Państwo-miasto Kano do dżihadu Fulanich. Struktury polityczne, społeczne, gospodarcze”, mps rozprawy doktorskiej w bibliotece Instytutu Historycznego UW.
- Karpiński Rafał, *Considérations sur les échanges de caractère local et extérieur de la Sénégambie dans la deuxième moitié du XV^e et au début du XVI^e siècle*, „Africana Bulletin” 8, 1968, s. 65-83.
- Karpiński Rafał, *Handel niemy w Afryce Zachodniej*, w: *Spółczesność, gospodarka, kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, kom. red. Stanisław Herbst i in., PWN, Warszawa 1974, s. 145-156.
- Karpiński Rafał, *La protestantisation et la recatholisation des magnats polonais. Le cas de Mikołaj Radziwill dit „Le Noir” et le Mikołaj Krzysztof dit „l’Orphelin”*, w: *Continuités et ruptures dans l’histoire et la littérature. Colloque franco-polonais, 9-14 février 1987*, comité de réd. Michèle Weil, Halina Suwała, Dominique Triaire, Éditions Champion, Slatkine, Paris-Genève 1988, s. 107-115.
- Karpiński Rafał, *Piotrawin*, „Ziemia” 1982, s. 69-80.
- Karpiński Rafał, *The city-state of Kano up to the Jihad of the Fulani. Political, Social and Economic Structures*, „Fasciculi Historici” 10, 1978, s. 29-36.
- Kąkolewski Igor, *Die Testamente Herzog Albrechts von Preussen aus den sechziger Jahren des 16. Jahrhunderts*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1999.

- Kąkolewski Igor, *Historyk średniowiecza i świadek epoki własnej*, „Uniwersytet Warszawski. Pismo uczelni”, marzec 2010, 2(46), s. 36–37.
- Kąkolewski Igor, *Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*, Neriton, Warszawa 2007.
- Kąkolewski Igor, *Nadużycia władzy i korupcja w Prusach Książęcych w połowie XVI w. Narodziny państwa nowożytnego*, Trio, Warszawa 2000.
- Kieniewicz Jan, *Europejska ekspansja i Imperium*, PH 74, 1983, 4, s. 749–757.
- Kieniewicz Jan, *Faktoria i forteca. Handel pieprzem na Oceanie Indyjskim i ekspansja portugalska w XVI w.*, PWN, Warszawa 1970.
- Kieniewicz Jan, *Historia Indii*, Ossolineum, Wrocław 1980.
- Kieniewicz Jan, *Kerala. Od równowagi do zacołania*, Wydawnictwa UW, Warszawa 1975.
- Kieniewicz Jan, *Ocean Indyjski jako problem*, PH 80, 1989, 4, s. 651–671.
- Kieniewicz Jan, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Czytelnik, Warszawa 1986.
- Kieniewicz Jan, *Portugalczyki w Azji. XV–XX w.*, Ossolineum, Wrocław 1976.
- Kieniewicz Jan, *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Dialog, Warszawa 2003.
- Kizwalter Tomasz, *Od narodu do płci (i z powrotem). Instytut Historyczny UW jako ośrodek badań nad XIX wiekiem*, w: *Historia na Uniwersytecie Warszawskim. Materiały konferencji naukowej z okazji jubileuszu 80-lecia Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa 21 października 2010, red. Maria Koczerska, Joanna Adamczyk, Neriton, Warszawa 2012, s. 71–83.
- Kochanowicz Jacek, „Annales” i historia gospodarcza, „Historyka” 16, 1986, s. 113–120.
- Kołodziejczyk Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and other Documents*, Brill, Leiden 2000.
- Kołodziejczyk Dariusz, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Oficyna POLCZEK PCK, Warszawa 1994.
- Kołodziejczyk Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Brill, Leiden 2011.
- Kołodziejczyk Dariusz, *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*, DiG, Warszawa 2013.
- Konaré Alpha Oumar, „L’agriculture de la Haute Vallée du Niger du XIII^e siècle au XVII^e siècle”, mps rozprawy doktorskiej z 1975 r. w bibliotece Instytutu Historycznego UW.
- Konaré Alpha Oumar, *La notion de pouvoir dans l’Afrique traditionnelle et l’aire culturelle manden en particulier*, w: *Le concept de pouvoir en Afrique*, Les Presses de l’Unesco, Paris 1981, s. 130–170.
- Konaré Ba Adame, *L’Os de la parole. Cosmologie du pouvoir*, Présence africaine, Paris 2000.
- Konaré Ba Adame, *Sonni Ali Ber*, Institut de recherches en sciences humaines, Niamey 1977.
- Konaré Alpha Oumar, Konaré Ba Adame, *Grandes dates du Mali*, Éditions-Imprimeries du Mali, Bamako 1983.

- Kowalewski Krzysztof, *Rycerze, włódcy, panosze. Ludzie systemu lennego w średniowiecznych Czechach*, Neriton, IH PAN, Warszawa 2009.
- Kriegseisen Wojciech, *Główne nurty badań nad dziejami nowożytnymi w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1930–1990*, w: *Historia na Uniwersytecie Warszawskim. Materiały konferencji naukowej z okazji jubileuszu 80-lecia Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa 21 października 2010, red. Maria Koczerska, Joanna Adamczyk, Neriton, Warszawa 2012, s. 37–52.
- Kula M., *Początki czarnego niewolnictwa w Brazylii. Okres gospodarki cukrowej XVI–XVII w.*, Ossolineum, Wrocław 1970.
- Kula Marcin, „Szkoła” – ideał – rzeczywistość, „*Historyka*” 13, 1983, s. 139–140.
- Kultura Polski średniowiecznej (XIV–XV w.)*, red. Bronisław Geremek, IH PAN, Semper, Warszawa 1997.
- Małowist Marian, *Croissance et régression en Europe, XIV^e–XVII^e siècles. Recueil d’articles*, Librairie Armand Colin, Paryż 1972.
- Małowist Marian, *Ekspansja portugalska w Afryce a ekonomika Europy na przełomie XV i XVI w.*, PH 59, 1968, 2, s. 227–244.
- Małowist Marian, *Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, PWN, Warszawa 1969.
- Małowist Marian, *Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, TMH, Warszawa 1947.
- Małowist Marian, *Le développement des rapports économiques entre la Flandre, la Pologne et les pays limitrophes du XIII^e au XIV^e siècle*, „*Revue Belge de Philosophie et d’Histoire*” 10, 1931, s. 1013–1065.
- Małowist Marian, *Märkte und Städte im westlichen Sudan vom 14. bis 16. Jahrhundert*, „*Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*” 2, 1967, s. 281–305.
- Małowist Marian, *O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej*, PH 54, 1963, 1, s. 20–38.
- Małowist Marian, *Quelques observations sur le commerce de l’or dans le Soudan Occidental au Moyen Âge*, „*Annales ESC*” 25, 1970, s. 1630–1636.
- Małowist Marian, *Rejoinder*, „*Past & Present*” 37, 1967, s. 157–162.
- Małowist Marian, *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w zachodniej Europie w XIV i XV wieku*, PWN, Warszawa 1954.
- Małowist Marian, *Tamerlan i jego czasy*, PIW, Warszawa 1985.
- Małowist Marian, *The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages*, „*Past & Present*” 33, 1966, s. 3–15.
- Małowist Marian, *Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, PWN, Warszawa 1964.
- Małowist Marian, *Wschód a zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, PWN, Warszawa 1973.
- Małowist Marian o historii i historykach, rozmówcy Bronisław Geremek, Ryszard Stempłowski, Henryk Szlajfer, Michał Tymowski, „*Res Publica*” 1988, 7, s. 43–51.
- Małowist Marian on History and Historians, „*Polin. Studies in Polish Jewry*” 13, 2000, s. 331–343.
- Mańczak Antoni, *Badania kwantytatywne*, KH 85, 1978, 3, s. 547–551.
- Mańczak Antoni, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII w.*, PWN, Warszawa 1962.

- Mączak Antoni, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Semper, Warszawa 1994.
- Mączak Antoni, *Marian Małowist 1909–1988*, wstęp do: Marian Małowist, *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, wybór i wstęp Antoni Mączak, red. nauk. Hanna Zaremska, PWN, Warszawa 1993, s. 5–12.
- Mączak Antoni, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003.
- Mączak Antoni, *O przydatności modeli ekonomicznych. Na przykładzie badań wiejskiej gospodarki feudalnej*, KH 70, 1963, 3, s. 675–690.
- Mączak Antoni, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Czytelnik, Warszawa 1984.
- Mączak Antoni, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, PIW, Warszawa 1986.
- Mączak Antoni, *Sukiennictwo wielkopolskie – XIV–XVII wiek*, PWN, Warszawa 1955.
- Mączak Antoni, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, PIW, Warszawa 1978.
- Molenda Danuta, Balcerzak Elżbieta, *Metale żelazne na ziemiach polskich od XIV do XVIII w. (zastosowanie i wyroby)*, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1987.
- Molenda Danuta, *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI w.*, Ossolineum, Wrocław 1963.
- Molenda Danuta, *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI–XVIII w. Z dziejów postępu technicznego w eksploatacji kruszców*, Ossolineum, Wrocław 1972.
- Molenda Danuta, *Polski ołów na rynkach Europy Środkowej w XIII–XVII wieku*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2001.
- Nowak Bronisław, *Anglia w oczach Hama Mukasy, sekretarza katikiro Apolo Kaggawy, na podstawie wrażeń spisanych w roku 1902*, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 1995, 3, s. 16–29.
- Nowak Bronisław, *Ekspansja europejska w Afryce w XVII–XVIII w. Jej etapy, przejawy i skutki*, w: *Historia Afryki do początku XIX w.*, red. Michał Tymowski, Ossolineum, Wrocław 1996, s. 1081–1167.
- Nowak Bronisław, *Intronizacja kabaki Mutesy w świetle relacji Spike’a – odkrywcy źródeł Nilu*, PH 90, 1999, 4, s. 415–451.
- Nowak Bronisław, *Kupcy Mandingo w Afryce Zachodniej w XIX w.*, Wydawnictwa UW, Warszawa 1974.
- Nowak Bronisław, *Organizacja i dochodowość transatlantyckich wypraw niewolniczych w XVIII w. (na przykładzie wypraw angielskich i francuskich)*, Wydawnictwa UW, Warszawa 1985.
- Nowak Bronisław, *Początki kancelarii królewskiej w Bugandzie*, cz. 1, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 2002, 14, s. 1–23.
- Nowak Bronisław, *Początki pisma i kancelarii królewskiej (kancelarii kabaki) w Bugandzie*, cz. 2: *Buganda uczy się czytać i pisać w swoim języku – języku luganda*, „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 2003, 16, s. 51–68.
- Olszewski Henryk, *Rozważania o szkołach historiograficznych*, „Historyka” 14, 1984, s. 129–140.
- Petit précis de remise à niveau sur l’histoire africaine à l’usage du président Sarkozy*, red. Adame Ba Konaré, la Découverte, Paris 2008.

- Polska szkoła socjologii historycznej i historii gospodarczej: Witold Kula, Marian Małowist, Konferencja zorganizowana przez PTE i „Le Monde Diplomatique” 11 czerwca 2013 r., w Warszawie, zapis stenograficzny na stronie PTE.*
- Popławski Błażej, *Marian Małowist – polihistor i pionier postcolonial studies w Polsce*, „Przegląd Humanistyczny” 58, 2014, 5, s. 5–17.
- Rémond René, *Czym jest francuska szkoła historyczna?*, „Historyka” 16, 1986, s. 105–111.
- Samsonowicz Henryk, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańsk w II połowie XV w.*, UW, Warszawa 1969.
- Samsonowicz Henryk, *Dziedzictwo średniowiecza. Mity i rzeczywistość*, Ossolineum, Wrocław 1991.
- Samsonowicz Henryk, *Mariana Małowista pisarstwo historyczne*, „Historyka” 20, 1990, s. 51–56.
- Samsonowicz Henryk, *Miejsce Polski w Europie*, Bellona, Warszawa 1995.
- Samsonowicz Henryk, *O „Historii prawdziwej”. Mity, legendy i podania jako źródło historyczne*, Novus Orbis, Gdańsk 1997.
- Samsonowicz Henryk, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich. Studia nad dziejami Hanzy nad Bałtykiem w XIV–XV w.*, PWN, Warszawa 1968.
- Samsonowicz Henryk, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVII w.*, PWN, Warszawa 1954.
- Samsonowicz Henryk, *Seminarium Mariana Małowista*, PH 96, 2005, 2, s. 195–203.
- Samsonowicz Henryk, *Szkice o mieście średniowiecznym*, Wydawnictwa Drugie, Warszawa 2014.
- Samsonowicz Henryk, *Życie miasta średniowiecznego*, PWN, Warszawa 1970.
- Serczyk Jerzy, *Wokół pojęcia szkoły historycznej*, „Historyka” 13, 1983, s. 133–137.
- Siewierski Tomasz, *Inspiracje marksistowskie w twórczości Mariana Małowista*, w: *Zimowa szkoła historii najnowszej 2012*, red. Łukasz Kamiński, Grzegorz Wołek, IPN, Warszawa 2012, s. 123–129.
- Siewierski Tomasz, *O Marianie Małowicście w stulecie urodzin – sprawozdanie z konferencji*: <http://www.mlodszaeuropa.eu/news/48/56/O-Marianie-Malowiscie-w-stulecie-urodzin.html> (dostęp 13 I 2017).
- Słownik historii Polski*, red. Tadeusz Łepkowski, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973.
- Smoleński Władysław, *Szkoły historyczne w Polsce (Główne kierunki poglądów na przeszłość)*, oprac. Marian H. Serejski, Ossolineum, Wrocław 1952.
- Sobre la historia y los historiadores habla Marian Malowist*, „Estudios Latinoamericanos” 12, 1989, s. 11–39.
- Sosnowska Anna, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Trio, Warszawa 2004.
- Stępniewska Barbara, *Bariery modernizacji. Studium z dziejów Egiptu w pierwszej połowie XIX w.*, Wydawnictwa UW, Warszawa 1994.
- Stępniewska Barbara, *Muhammad Ali. Narodziny nowoczesnego państwa egipskiego*, Ossolineum, Wrocław 1978.
- Stępniewska Barbara, *Rozpowszechnianie się islamu w Sudanie Zachodnim od XII do XVI w.*, Ossolineum, Wrocław 1972.
- Stępniewska Barbara, *Życie codzienne na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, PIW, Warszawa 2002.
- Szacki Jerzy, *Historia myśli socjologicznej*, cz. 1–2, PWN, Warszawa 1981.

- Szemiński Jan, *La insurrección de Tupac Amaru II: guerra de independencia o revolución?*, „Estudios Latinoamericanos” 2, 1974, s. 9–60.
- Szemiński Jan, *Los objetivos de los tupamaristas. Las concepciones de los revolucionarios peruanos de los años 1780–1783*, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1983.
- Szemiński Jan, *O tradycji ustnej jako źródle historycznym (Peru, wiek XVI–XVII)*, PH 90, 1999, 4, s. 471–489.
- Szemiński Jan, *Tendencias de desarrollo del ayllu peruano siglos XIV–XX*, „Estudios Latinoamericanos” 1, 1973, s. 259–288.
- Szemiński Jan, Ziółkowski Mariusz, *Mythes, rituels et politique des Incas dans la tourmente de la Conquista*, L’Harmattan, Paris 2015.
- Śreniowska Krystyna, *Co to jest szkoła historyczna?*, „Historyka” 13, 1983, s. 127–131.
- Tymowski Michał, *Badania historii Afryki Czarnej w ośrodku warszawskim w latach 1960–2002 — szkoła Mariana Małowista*, w: *Afryka. 40 lat penetracji oraz poznawania ludów i ich kultur*, red. J. Łapott i in., Szczecin 2004, s. 48–51.
- Tymowski Michał, *Dzieje kopalni soli w Idžil (Mauretania)*, PH 69, 1978, 3, s. 421–444.
- Tymowski Michał, *Dzieje Timbaktu*, Ossolineum, Wrocław 1979.
- Tymowski Michał, *Early Imperial Formations in Africa and the Segmentation of Power*, w: *Tributary Empires in Global History*, red. Peter Fibiger Bang, C.A. Bayly, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2011, s. 108–119.
- Tymowski Michał, *Europeans and Africans in the Early Period of Portuguese Expansion in Africa — the Organisation and Course of the First Encounters*, „Hemispheres” 25, 2010, s. 95–122.
- Tymowski Michał, *Kulturowo-psychologiczne aspekty obecności niewolników afrykańskich w Portugalii w XV i na początku XVI w.*, KH 119, 2012, 2, s. 217–250.
- Tymowski Michał, *Le développement et la régression chez les peuples de la boucle du Niger à l’époque précoloniale*, Wydawnictwa UW, Warszawa 1974.
- Tymowski Michał, *Les domaines des princes du Songhay. Comparaison avec la grande propriété foncière en Europe au début de l’époque féodale*, „Annales ESC” 25, 1970, 6, s. 1637–1658.
- Tymowski Michał, *Organizacje plemienne na obszarze Polski w IX–X w. w świetle antropologicznych teorii systemu segmentalnego i wodzostwa (chiefdom)*, w: *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, red. Roman Michałowski et al., DiG, Warszawa 2008, s. 263–283.
- Tymowski Michał, *The Origins and Structures of Political Institutions in Pre-Colonial Black Africa. Dynastic monarchy, taxes and tributes, war and slavery, kinship and territory*, The Edwin Mellen Press, Lewiston 2009.
- Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, red. Peter Fibiger Bang, Dariusz Kołodziejczyk, Cambridge 2012.
- Urbański Marek, „Stosunki kredytowe w Polsce południowo-wschodniej (woj. ruskie) w XV oraz początkach XVI wieku”, mps rozprawy doktorskiej obronionej w 1982 r. w bibliotece Instytutu Historycznego UW.
- Urbański Marek, *Niektóre problemy ruchu kredytowego w ziemi sandomierskiej w XV w.*, PH 70, 1979, 4, s. 627–652.
- Wallerstein Immanuel, *Marian Małowist. An Appreciation*, w: *Western Europe, Eastern Europe, and World Development: 13th–18th Centuries. Collection of Essays by Marian Małowist*, red. Jean Batou, Henryk Szlajfer, Brill, Leiden–Boston 2010.

- Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System 1. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic press, New York 1974.
- Western Europe, Eastern Europe, and World Development: 13th-18th Centuries. Collection of Essays by Marian Małowist, red. Jean Batou, Henryk Szlajfer, Brill, Leiden-Boston 2010.
- Wyrobisz Andrzej, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV w.*, Ossolineum, Wrocław 1963.
- Wyrobisz Andrzej, *Kultura Hiszpanii „złotego wieku”*, w: *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, red. Antoni Mączak, cz. 1: *Społeczeństwo, kultura, ekspansja*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991, s. 178-205.
- Wyrobisz Andrzej, *Studia o kulturze i społeczeństwie w nowożytnej Europie*, „Mówią Wieki”, Warszawa 2012.
- Wyrobisz Andrzej, *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.*, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1968.
- Zientara Benedykt, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego – XIV-XVII w.*, PWN, Warszawa 1954.
- Zientara Benedykt, *Henryk Brodaty i jego czasy*, PIW, Warszawa 1975.
- Zientara Benedykt, *Kryzys agrarny w Marchii Wkrzańskiej w XIV w. Z badań nad strukturą rolnictwa krajów nadbałtyckich*, PWN, Warszawa 1961.
- Zientara Benedykt, *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokaarolińskiej*, PIW, Warszawa 1985.

Biogram: Michał Tymowski, prof. dr hab., emerytowany profesor zwyczajny w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Członek korespondent PAU i PAN. Prowadzi badania historii Afryki przedkolonialnej, antropologii politycznej wódzostw i wczesnych państw w Afryce i w Europie wczesnośredniowiecznej, zjawisk kontaktu kulturowego europejsko-afrykańskiego; kontakt: m.tymowski@uw.edu.pl.